

ישראל ומרוקו: שיתופי פעולה עם שורשים

מאמר במסגרת סדרת פרסומים על
יחסי ישראל עם מדינות ערב: הפוטנציאל הלא ממומש

עינת לוי

יולי 2018

ישראל ומרוקו: שיתופי פעולה עם שורשים

עינת לוי*

יולי 2018

א. מבוא

כמיליון יהודים מרוקאים חיים היום בישראל ועשרות אלפי ישראלים מבקרים במרוקו בכל שנה לצרכי תיירות, עסקים, או ביקור משפחתי. לאור מציאות ייחודית זו, יש ציפייה כי מערכת היחסים בין ישראל למרוקו תהייה חמימה ומיוחדת. והאמת, שהיא אכן כזו, ויש אינספור דוגמאות מפתיעות לשיתופי פעולה שאי אפשר למצוא כדוגמתם ביחסי ישראל עם מדינות ערב והאסלאם האחרות. ובכל זאת, שיתוף הפעולה בין ישראל למרוקו עדיין רחוק מלממש את הפוטנציאל הגלום בו. הוא מוגבל תחת תקרת הזכוכית של הסכסוך הישראלי-פלסטיני ומושפע מפעילותן של תנועות החרם במרוקו.

מערכת היחסים בין ישראל למרוקו לא נחקרה כראוי מאז אוקטובר 2000, עת נותקו היחסים הרשמיים בין המדינות, ומאמר זה בא לתרום ולו במעט לבירור תמונת היחסים הקיימת והאפשרית. במאמר זה אבקש להאיר מחדש את מערכת היחסים שבין ישראל למרוקו, היסודות המרכיבים אותה והאופן שבו המשיכה להתפתח על אף ניתוק היחסים. המאמר כולל ארבעה חלקים: החלק הראשון כולל רקע היסטורי, חברתי ופוליטי על מרוקו והידידות הישראלית-מרוקאית כפי שהתגבשה לאורך השנים; החלק השני עוסק באינטרסים ובמאפיינים של שיתוף הפעולה בין שתי המדינות וניתוח הפוטנציאל העתידי, תוך התייחסות לתחום המדיני, הביטחוני, הכלכלי-עסקי והאזרחי; החלק השלישי כולל מיפוי של שיתוף הפעולה הנוכחי בין ישראל למרוקו; והחלק האחרון עוסק בהשפעת הסכסוך הישראלי-פלסטיני על יחסי המדינות.

ממצאי המאמר מתבססים על מקורות תקשורתיים ישראלים, מרוקאים, ערביים ומערביים ועל נתונים סטטיסטיים גלויים. כמו כן, בוצעו ראיונות עומק עם מומחים מהאקדמיה, הדיפלומטיה והמגזר הפרטי שקיימו ועדיין מקיימים שיתופי פעולה בין שתי המדינות. האתגרים העיקריים מבחינת המקורות היו היעדר מחקרי מיפוי וניתוח, הקושי לאתר את שיתופי הפעולה הרבים המתקיימים באמצעות גורם שלישי, וחשש מצד גורמים מרוקאים וישראלים להתראיין לאור רגישות הנושא.

ב. רקע היסטורי, חברתי ופוליטי על מרוקו ויחסיה עם ישראל

מרוקו, או בשמה הרשמי אל-ממלכה אל-מע'רביה, הוקמה ב-1956 בצפון אפריקה, באזור המכונה "המגרב". כיום, חיים בה כ-34 מיליון איש, 99 אחוזים מהם מוסלמים סונים. המערכת הפוליטית במרוקו ממשיכה להתפתח באיטיות ובזהירות ממונרכיה ריכוזית למונרכיה פרלמנטרית. המלך ממשיך לשמור על רוב סמכויותיו הביצועיות, אולם הפרלמנט וראש הממשלה נבחרים בבחירות דמוקרטיות.

מאז עלייתו ב-1999, מלך מרוקו מחמד השישי מוביל שינויים ניכרים בזירה הפנימית ובכלל זה פיתוח תשתיות בפריפריות, ליברליזציה של המגזר הפרטי, פיתוח החברה האזרחית, פיתוח התשתית הפיננסית, והוזלת עלויות המחיה. כתוצאה מכך, הכלכלה נמצאת במגמת צמיחה. מרוקו צלחה את אירועי האביב הערבי בקלות יחסית, בין היתר בזכות צעדי הליברליזציה שהמלך קידם במסגרת התיקון לחוקה מיולי 2011. צעדים אלה כללו את שינוי שיטת הבחירה של ראש הממשלה, ממינוי על ידי המלך למינוי מנהיג המפלגה שניצחה בבחירות הכלליות; הרחבת חופש הפעולה של ארגוני חברה אזרחית; וקידום חקיקה הנוגעת למעמד האישה

* עינת לוי עוסקת במחקר ופיתוח שותפויות בין ישראל ומרוקו, וחוקרת במכון מיתוים. מאמר זה נכתב במסגרת פרויקט "יחסי ישראל עם מדינות ערב: הפוטנציאל הלא ממומש" של מכון מיתוים.

במסגרת חוק משפחה חדש (2004). במקביל, לצד רפורמות ליברליזציה כלכליות וחברתיות, המלך ממשיך לפעול על מנת לחזק את מוקדי הכוח שלו באמצעות חיזוק הצבא ומינוי מקורבים לעמדות מפתח.¹

מאז 2011, שולטת במרוקו מפלגת הצדק והפיתוח (PJD), מפלגה אסלאמיסטית מתונה, שמתנגדת לנורמליזציה עם ישראל. התנגדות זו באה לידי ביטוי באוגוסט 2013, כאשר המפלגה הגישה יחד עם מפלגות נוספות הצעת חוק לאיסור הקשר בין מרוקו וישראל. הצעה זו לא עברה בסופו של דבר אך ביטאה את רוח התקופה.²

בתחום יחסי החוץ, מרוקו פועלת במספר מעגלים מקבילים: האפריקאי, הערבי והבינלאומי. מבחינת המעגל האפריקאי, מרוקו חוזרת לאחרונה לאפריקה לאחר למעלה משלושים שנות היעדרות ממסגרותיה הפורמליות, ופועלת לחיזוק מעמדה בפורומים אפריקאים דוגמת איחוד מדינות אפריקה (AU) וארגון מדינות מערב אפריקה (ECOWAS). מרוקו פרשה מאיחוד מדינות אפריקה ב-1984, בעקבות ההכרה שהעניק הארגון לרפובליקת סהרה הערבית הדמוקרטית (SADR), מדינה שהוקמה באזור הסהרה המערבית, אשר לטענת מרוקו נמצא בריבונותה. מבחינת המעגל הבינלאומי, מרוקו ממשיכה לפעול לחיזוק קשריה עם הקהילה הבינלאומית בכלל ועם ארה"ב והאיחוד האירופי בפרט, על אף מתחים העולים מפעם לפעם בעיקר על רקע הסכסוך באזור הסהרה. לעומת זאת, בכל הקשור למערכת הבין-ערבית, מרוקו מצמצמת בשנים האחרונות את פעילותה. שינוי זה נובע, ככל הנראה, מכך שהזירה הבין-ערבית אינה מספקת למרוקו מענה לצרכיה המרכזיים – המשך הפיתוח הכלכלי והחברתי והבטחת האינטרסים המרוקאיים באזור הסהרה.³ למרות זאת, למרוקו בנות ברית משמעותיות במערכת הערבית ובראשן ערב הסעודית, ירדן ומדינות המפרץ (חברות המועצה לשיתוף פעולה במפרץ, ה-GCC). מדינות ה-GCC מכירות בריבונות המרוקאית על הסהרה ומעניקות סיוע כלכלי למרוקו. מרוקו מצדה מעניקה סיוע צבאי לערב הסעודית בתימן ופועלת לסייע כמתווכת בסכסוך בין מדינות המפרץ לקטאר.⁴

מבט פנימה אל החברה המרוקאית חושף את המגוון החברתי המרכיב אותה ואף את השסעים המאפיינים אותה. שתי קבוצות אתניות עיקריות מרכיבות את החברה המרוקאית, ערבים ואמזיע'ים. האחרונים ידועים גם בשמות "ברברים" או "שלוחים", הם תושביה הראשונים של מרוקו וצפון אפריקה ומהווים על פי הערכות שונות בין 50 ל-60 אחוזים מהאוכלוסייה. עם קבלת עצמאותה ב-1956, אימצה מרוקו זהות ערבית לאומית ואילו המורשת האמזיע'ית נדחקה לשוליים. הדרה זו הובילה להתעוררות מחאה אמזיע'ית, הקוראת לשיפור הייצוג התרבותי האמזיע'י בנרטיב המרוקאי הלאומי וצמצום פערים בין מרכז לפרפריה, שרובה מיושב על ידי אוכלוסיה אמזיע'ית. מאז עלה מחמד השישי לשלטון, הוא פועל לשיפור המצב במטרה להשקיט את המחאה ולהבטיח את יציבות הממלכה.⁵ ויחד עם זאת, הדרך לצמצום הפערים והגברת הייצוג האמזיע'י בציבוריות המרוקאית עוד ארוכה. כך, לדוגמה, אסור במרוקו לקרוא לילד בשם אמזיע'י, מה שגורם לאזרחים האמזיע'ים של מרוקו להחזיק בשני שמות – האחד ערבי והשני אמזיע'י. כמו כן, מזה כשנתיים סוערת במרוקו מחאת תושבי הריף, שבמרכזה סוגיית הזנחת הפריפריה הצפונית.⁶

השסע הערבי-אמזיע'י בחברה המרוקאית רלוונטי ליחסי ישראל-מרוקו לאור הקשר ההיסטורי והתרבותי שבין היהודים לבין האמזיע'ים במרוקו. במאות הראשונות לספירה, שבטים אמזיע'ים רבים התגיירו ועד היום רואים ביהדות חלק מהמורשת האמזיע'ית. על פי סיפור עם אמזיע'י ידוע, מנהיג אמזיע'ית ידועה, כאהינה שמה, הייתה יהודייה שנלחמה בפלישת צבאות ערב למרוקו. כמו כן, נכון להיום יש יהודים ממוצא אמזיע'י החיים

¹ מאז החל מחמד השישי בתהליך הדמוקרטיזציה ב-2001, המושלים המקומיים זכו לסמכויות רבות יותר, אולם מכיוון שהמושלים המקומיים ממונים על ידי המלך עצמו, הדבר מביא בסופו של דבר לחיזוק כוחו. דוגמה נוספת לכוחו של המלך בדמוקרטיה המרוקנית, באה לידי במעורבותו בגיבוש קואליציות ממשלתיות. כך, באפריל 2017 אישר המלך קואליציה חדשה, לאחר שבנקיראן, ראש הממשלה הנבחר ממפלגת ה-PJD, נכשל במשימתו לגבש קואליציה. המלך פיטר את בנקיראן ומינה תחתיו את מספר שתיים במפלגה, סעד אדין אל-עות'מאני, שמכהן היום כראש ממשלה ונחשב חלש יותר מקודמו.

² Vish Sakthivel, "Morocco Plays with Anti-Normalization," *The Washington Institute*, 13 December 2013.

³ "The World Bank in Morocco," *World Bank*, April 2017.

⁴ ראיון עם יזם מרוקאי (שם חסוי), 15 בדצמבר 2017; איילת לוי, "מרוקו: החזרה לאיחוד האפריקני וההתרחקות המתמשכת מהליגה הערבית," *אפריקה - התכנית לחקר אפריקה, אוניברסיטת ת"א*, 23 במאי 2017.

⁵ בין הצעדים שנקטו ראוי לציין את הקמת מרכז IRCAM ברבאט, הפועל לשימור המורשת האמזיע'ית, תיקון תכניות החינוך, עידוד מחקר בתחום המורשת האמזיע'ית, והחייאת השפות האמזיע'יות. כמו כן, האיסור על שימוש בשפות האמזיע'יות בערוצי הטלוויזיה הממלכתיים בוטל, וכיום השפות האמזיע'יות נלמדות בכ-50% מבתי הספר היסודיים במדינה.

⁶ איילת לוי, "העם דורש את התערבותו של המלך," *הפורום לחשיבה אזרחית*, 27 ביוני 2017.

בישראל ואלה נתפסים על ידי האמזיע'ים שבמרוקו והאמזיע'ים בכלל כתפוצה אמזיע'ית לכל דבר. כיום יש מי שרואה בקשר היהודי-אמזיע'י ברית כנגד אויב ערבי משותף. ישנם פעילים אמזיע'ים שרואים בישראל כמודל לחיקוי, כמי שהצליחה להחיות את מורשתה הנכחדת כנגד כל הסיכויים ותוך כדי מאבק בערבים. הקשר הישראלי עם פעילים אמזיע'ים עורר בעבר, וממשיך לעורר גם היום, ביקורת באמצעי התקשורת במרוקו ומחוצה לה. המבקרים רואים זאת כקשר בעל אופי חתרני, שמכוון נגד הזרם הערבי כמו גם האסלאמיסטי במרוקו.⁷

הידידות הישראלית-מרוקאית החלה כבר בסוף שנות ה-50, על רקע הצורך להסדיר את עליית היהודים ארצה, שהתחזק עוד יותר בעקבות טביעת אניית המעפילים אגוז בינואר 1961. בהמשך, היחסים בין מרוקו וישראל התחממו על רקע התחזקות גמאל עבד אל-נאצר והאידיאולוגיה הפאן-ערבית שקידם, אשר איימו על ישראל ומרוקו כאחת. באוקטובר 1963, חתמו מרוקו וישראל על עסקת נשק "סיבובית" (דרך איראן). מטוסי מיסטר וטנקים צרפתיים עשו את דרכם מישראל למרוקו כדי לסייע במלחמה נגד אלג'יריה, שזכתה לסיוע מצרי.⁸ האמון בין ישראל ומרוקו הלך והתחזק, עד שב-1976 המלך חסן אירח בפעם הראשונה ראש ממשלה ישראלי. היה זה יצחק רבין, שהגיע לבחון את האפשרות שמרוקו תסייע לקדם דיאלוג בין ישראל למצרים. שנה לאחר מכן, מרוקו אירחה פגישה חשאית בין שרי החוץ של ישראל ומצרים, אשר סללה את הדרך לביקור המפורסם של סאדאת בישראל. בראשית שנות ה-90, הסכמי אוסלו אפשרו ליחסים בין שתי המדינות להתפתח ולהתרחב, כאשר בספטמבר 1993 רבין ופרס ביקרו במרוקו בדרכם חזרה מטקס החתימה על הסכם הצהרת העקרונות עם אש"ף בושינגטון, על מנת לקדם כינון יחסים רשמיים בין ישראל למרוקו. עם שובם ממרוקו חלה התחממות והחלה תקופה של שלום כלכלי בין המדינות. הכוונות המרוקאיות באו לידי ביטוי במינוי של סרג' ברדוגו, מנהיג הקהילה היהודית, לשר התיירות, ובביקור משלחת מנהלי חברות כלכליות מרוקאיות גדולות בישראל.⁹

ב-1994 החל מעין ירח דבש ביחסי ישראל-מרוקו, שנמשך שש שנים. בסוף אוקטובר 1994, אירח חסן השני את ועידת קזבלנקה, שבה לקחו חלק מנהיגים ואנשי עסקים מישראל וממדינות ערב, כחלק מסדרת ועידות כלכליות אזוריות, שנועדו לקדם שותפות כלכלית בין מדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה. בסיום הועידה פורסמה הכרזת קזבלנקה, שבה הוכרז על סיום החרם הערבי על ישראל, ובעקבות כך פתחו ישראל ומרוקו משרדי אינטרסים ברבאט ובתל אביב.

מות המלך חסן השני ב-1999, כישלון ועידת השלום בקמפ דייוויד ב-2000, ופרוץ האינתיפאדה השנייה בעקבות זאת, הביאו להתקררות היחסים בין ישראל למרוקו. היחסים הדיפלומטיים הרשמיים נותקו והמלך החדש, מחמד השישי, העדיף להקדיש את עיקר מרצו לביסוס שלטונו ולמתן מענה על אתגריה המרכזיים של מרוקו: התחזקות האסלאמיזם, סוגיית הסהרה ואתגרי הפיתוח. כדי להתמודד עם אתגרים אלה, נקט המלך מספר צעדים, ביניהם: השקעה עצומה בפרויקטים לפיתוח תשתיות במרוקו (מבצע חשמל ומים לכל בית), צמצום האבטלה, חיזוק תשתיות חינוך ובריאות, שיפור מעמד האישה, צעדי ליברליזציה במבנה ותפקוד המערכת הפוליטית, והכרה במורשת האמזיע'ית. באקלים הפוליטי שנוצר במרוקו לנוכח התחזקות האידיאולוגיה האסלאמיסטית, כמו גם המבוי הסתום המאפיין את התהליך המדיני בין ישראל לפלסטינים בשנים האחרונות, שיפור ביחסים הרשמיים בין ישראל למרוקו נראה רחוק מאוד. עם זאת, כדאי לשמור על אופטימיות זהירה, כזו שתאפשר למנף את ההזדמנויות שקיימות כבר כעת ולזהות הזדמנויות חדשות ועתידיות, שעשויות להפוך רלבנטיות בהינתן שינויים במציאות האזורית.¹⁰

⁷ Bruce Maddy-Weitzman, "[Morocco's Berbers and Israel](#)," *The Middle East Quarterly*, 2011.

⁸ Yossi Alpher, *Periphery: Israel's Search for Middle East Allies* (London: Rowman & Littlefield, 2015).

⁹ שמואל שגב, *הקשר המרוקני* (תל-אביב: שמואל שגב, 2008); "[Rabin and Peres Visit Morocco Amid Hope for Diplomatic Ties](#)," *JTA*, 14 September 1993.

¹⁰ Vish Sakthvel, "[Morocco Plays with Anti-Normalization](#)," *The Washington Institute for Near East Policy*, 13 December 2013.

ג. הפוטנציאל לשיתוף הפעולה בין ישראל ומרוקו

פוטנציאל שיתוף הפעולה בין ישראל ומרוקו נותר לאורך השנים לא-ממומש, למעט ירח הדבש הקצר בשנים 1994-2000. שש השנים ההן היו טעימה משיתוף פעולה שיכול היה להיות. מאז, שיתוף הפעולה נותר מוגבל ותלוי בהתקדמות בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני ובהתפתחויות פוליטיות וחברתיות במרוקו, בישראל ובאזור. על מנת לאמוד את פוטנציאל שיתוף הפעולה בין ישראל למרוקו, יש לשים לב לשישה אינטרסים ומאפיינים העומדים בלב הקשר בין ישראל ומרוקו:

הקשר היהודי-מרוקאי - היהדות אינה זרה למרוקו ולמעשה נתפסת כחלק מהמורשת המרוקאית בזכות אלפיים שנות היסטוריה משותפת במרוקו. בסוף שנות ה-40 הייתה הקהילה היהודית במרוקו הגדולה ביותר בעולם הערבי וכללה כ-270,000 יהודים. ההגירה הגדולה של חלק מקהילה זו לישראל באמצע שנות ה-50 הביאה ליצירת קשר אישי בין גורמים רשמיים ישראלים ומרוקאים. הקהילה היהודית הקטנה שנותרה במרוקו מונה כיום כ-2,500 איש, ונציגיה ממשיכים למלא תפקידים משמעותיים ולהיות עורק מחבר בין מרוקו לבין יהדות מרוקו בתפוצות, ובכלל זה בישראל. ראוי לציין את אנדרה אזולאי, מרוקאי יהודי המשמש כיועץ למלך מרוקו, וסרג' ברדוגו, נשיא הקהילה היהודית ושר התיירות לשעבר, שזכה לתואר "שגריר נודד". עיקר תפקידו גיוס התמיכה הישראלית ותמיכת הלובי היהודי בארה"ב לטובת מרוקו.¹¹

פריפריאליות מזרח תיכונית - מרוקו ממוקמת בקצה המערבי ביותר של המזרח התיכון, מה שיוצר ריחוק גיאוגרפי מהסכסוך הישראלי-פלסטיני. כמו כן, השייכות של מרוקו לאפריקה, כמו גם קשריה עם המערב, חשובים יותר למרוקו בהשוואה למערבותה ומעמדה במערכת הבין-ערבית. למעשה, השאלה האם מרוקו היא בכלל חלק מהמזרח התיכון עולה לא פעם, כפי שבא לידי ביטוי אף בקיומה של קבוצת פייסבוק תחת השם "Morocco is not in the Middle East".¹² הפריפריאליות של מרוקו ביחס לסכסוך הישראלי-ערבי נובעת גם מהמגוון התרבותי והרכב האוכלוסייה המרוקאית, אשר על פי הערכות כולל 50-60 אחוזים אמזיעים. יש אף הרואים בישראל חלק מהתפוצה האמזיעית העולמית, לאור קיומה של אוכלוסייה יהודית ממוצא אמזיעי בשטחה. על פי אחד המיתוסים הידועים בהקשר הזה, האמזיעים והציונים כרתו ברית ביניהם כנגד הערבים, הנתפסים כביכול כאויב המשותף. טענה זו שבה ועולה באמצעי התקשורת במרוקו ובעולם הערבי והאסלאמי בכל פעם שמשלחת אמזיעית מבקרת בישראל או נפגשת עם גורמים ישראלים במרוקו. אומרים שבכל מיתוס יש גרעין של אמת, וניתן למצוא אותו בעיקר בהשראה שהתחייבה הלאומית של העם היהודי בישראל מהווה עבור אמזיעים בצפון אפריקה. אך יותר מכך, המיתוס בעיקר משמש ככלי ניגוח בידי גורמים פוליטיים במרוקו, ובהם מפלגות אסלאמיסטיות, שמעוניינים לפגוע בפעילות האמזיעית במדינה.¹³

מתינות ומאבק בקיצוניות אסלאמית ופאן-ערבית - מרוקו וישראל שותפות למחנה המתון ונלחמות באיומים מצד גורמים אסלאמיים קיצוניים, כמו גם גורמים פאן-ערביים רדיקליים. מגמה זו באה לידי ביטוי כבר ב-1963, כאשר ישראל העניקה סיוע צבאי למרוקו (עסקת נשק סיבובית דרך צרפת שכללה ציוד צבאי כמו מטוסי מיג וטנקים), לאור התערבות גמאל עבד אל-נאצר במלחמה שפרצה בין מרוקו לאלג'יריה. האינטרס המשותף נבע מהרצון לבלום את האידיאולוגיה הפאן-ערבית שהנחתה את נאצר ועל מנת לשמור על מדינות ערב כישויות ריבוניות נפרדות. בשנים האחרונות ישראל ומרוקו שותפות למחנה המתון הנאבק כנגד ארגוני טרור אסלאמי קיצוני כדוגמת אל-קאעדה ודאעש. שותפות זו באה לידי ביטוי מבחינה רעיונית-אידיאולוגית, ובהשתתפות בפורומים בינלאומיים העוסקים בנושא.¹⁴

¹¹ שגב, שם.

¹² "Morocco is not in the Middle East," Facebook group.

¹³ Maddy-Weitzman, *ibid*.

¹⁴ באפריל 2006 פורסם כי ישראל, מרוקו ואלג'יריה יחלו בקיום סיורים ימיים למניעת טרור כחלק מפעילותן בארגון נאט"ו, להרחבה ראו: Reuters, "Israel, Algeria, Morocco to Join NATO Counter-terrorism Patrols," Haaretz, 7 April 2006. לעומת זאת, ישראל לא נכללה במסגרת מאמצי מניעת הטרור מטעם ארגון "Global Counterterrorism Forum" (GCTF), לאור התנגדותה הנחרצת של תורכיה - ראו: Ilan Ben-Zion, "Counterterrorism Forum Excludes Israel Despite State's History of Combatting Terror," The Times of Israel, 13 July 2012.

אוריינטציה פרו-מערבית - ישראל ומרוקו פונות מערבה מבחינת מדיניות-החוץ שלהן, והדבר מפגיש אותן לעיתים באותו צד, למשל במסגרת הקואליציה המשותפת במלחמה בטרור הקיצוני (לצד ארה"ב), ובתכנית השכנות (ENP) של האיחוד האירופי. שתיהן זכות לסיוע והשקעות מהמערב, כאמצעי לשמירה על יציבות ולהתמודדות עם אתגרים פנימיים ואזוריים.

מבחינת הקשר עם ארה"ב, ישראל ומרוקו שואפות להבטיח תמיכה אמריקאית באינטרסים שלהן במסגרת הסכסוכים שבשטחן. במקרה הישראלי, מדובר בסכסוך הישראלי-פלסטיני, ואילו במקרה המרוקאי, מדובר בסכסוך באזור הסהרה. כהונת נשיא ארה"ב דונלד טראמפ בישרה על חיזוק הקשר בין ארה"ב לישראל, שבא לידי ביטוי מיוחד בהעברת השגרירות האמריקנית לירושלים במאי 2018 ובתמיכת האמריקאית הגוברת לישראל באו"ם. מבחינת מרוקו, התעוררו סימני שאלה לגבי טיב הקשר המתהווה בין ממשל טראמפ לבינה. אחת הסיבות לכך הייתה עיכוב של כמעט שנה במינוי שגריר ארה"ב למרוקו, עד למינויו של דייוויד פישר בנובמבר 2017. למרות זאת, הקשר בין מרוקו וארה"ב חזק מאוד ומתבסס על היסטוריית יחסים חמה ואוהדת ארוכת-שנים, לצד אינטרסים משותפים ובהם שמירת היציבות בצפון אפריקה ובאזור הסאהל ומאמצים משותפים למניעת טרור.¹⁵

מבחינת הקשר עם האיחוד האירופי, מרוקו וישראל נמצאות שתיהן בשכנות לאירופה ומקיימות עם האיחוד יחסים מורכבים, בין שיתוף פעולה מעמיק ונרחב לבין ביקורת אירופאית נוקבת, המושמעת כלפי התנהלות ישראלית בסכסוך הישראלי-פלסטיני והתנהלות מרוקו בסהרה.¹⁶ הצורך להגדיר את מסגרת היחסים עם האיחוד האירופי הוא משותף לישראל ומרוקו, והן יכולות ללמוד זו מזו בהקשר זה.

תיווך הדדי - לאורך השנים, הסתייעה מרוקו בישראל ובתפוצה המרוקאית היהודית שבארה"ב ובקנדה כדי לחזק את הקשר עם המערב. כך, לדוגמה, בנובמבר 1979 יצאה לארה"ב משלחת מטעם הקהילה היהודית במרוקו בראשות איש העסקים דוד עמאר, שכיהן אז כראש הקהילה היהודית. מטרת המשלחת הייתה לגייס את תמיכת הקונגרס האמריקאי במתן סיוע למרוקו על מנת שתוכל לחדש את חיל האוויר שלה. ביטוי נוסף לתפקיד הקהילה היהודית כגשר ליהדות צפון אמריקה היה מינויו של ברדוגו ל"שגריר נודד" המטפח את הקשר עם הלובי היהודי בצפון אמריקה.

ישראל מצדה רואה במרוקו מתווכת ידידותית מול העולם הערבי והאסלאמי. הדבר בא לידי ביטוי בתהליך השלום בין ישראל למצרים, כאשר מרוקו שימשה כמקום מפגש ידידותי לשני הצדדים ואף אירחה שורת פגישות מפתח שסללו את הדרך להסכם השלום בין ישראל ומצרים.¹⁷ מאמצי מרוקו להשכין שלום ניכרו גם בזירה הישראלית-פלסטינית, כאשר במרץ 1982 אירחה מרוקו ועידת פסגה ערבית בפאס, ובה הוצגה תכנית שלום מרוקאית-סעודית, אשר קראה להכיר בזכות ההגדרה העצמית של הפלסטינים ולהקים מדינה פלסטינית עצמאית.¹⁸ ב-1994 אירחה מרוקו את ועידת קזבלנקה, כדי לעודד שיתוף פעולה כלכלי בין ישראל, המזרח התיכון וצפון אפריקה במסגרת תהליך אוסלו. מאז עליית מחמד השישי לשלטון, מלבד השתתפות ותמיכה ביוזמות וועידות לקידום פתרון מדיני לסכסוך הישראלי-פלסטיני, מרוקו לא מילאה תפקיד מרכזי בתהליכי שלום ויישוב סכסוכים בין ישראל לשכנותיה והעדיפה לרוב להתמקד באתגריה הפנימיים.¹⁹

הבטחת השקט בירושלים ובמקומות הקדושים לאסלאם - מרוקו מכהנת כיו"ר הוועדה לירושלים ולמקומות הקדושים לאסלאם מטעם ארגון הוועדה האסלאמית. זהו אינטרס מרוקאי חשוב ביותר, מכיוון שתפקיד זה מהווה עדות לסמכות הדתית של המלך, כנצר למשפחת הנביא. המתניות המרוקאית ושאיפתה ליציבות עולה

¹⁵ Hassan Masiky, "[Washington: Morocco Missing an Opportunity in the Trump Administration](#)," *Morocco World News*, 18 January 2018; Samir Bennis, "[Why Trump Took Almost a Year to Choose an Ambassador to Morocco](#)," *Morocco World News*, 22 November 2017.

¹⁶ אחת הביקורות של מרוקו וישראל באה לידי ביטוי בסוגיית סימון מוצרים שמקורם בהתנחלויות או מהסהרה, במטרה למנוע מישראל ומרוקו להנחות מרווחים כלכליים שנובעים מסחר במוצרים אלה. להרחבה ראו: אמיר תיבון, "[מבוכה לאירופה: בית הדין של האיחוד מחזק הטענה הישראלית נגד סימון המוצרים](#)," *וואלה! News*, 16 בדצמבר 2015.

¹⁷ המאמצים המרוקאים לקדם את תהליך השלום בין ישראל למצרים באו לידי ביטוי גם בסדרת פגישות בין גורמים ישראלים, מרוקאים ומצרים על אדמת מרוקו: פגישת משה דיין עם חסן השני, באוגוסט 1971 במראקש; פגישת משה דיין עם חסן השני וחסן תוהאמי, סגן ראש ממשלת מצרים, בספטמבר 1977; ופגישת דיין עם תוהאמי וחסן השני, דצמבר 1977.

¹⁸ ישראל, שלא הוזכרה בתכנית במפורש, דחתה אותה מכיוון שלא הייתה מוכנה להכיר במדינה פלסטינית לצדה. להרחבה ראו: שגב, שם.

¹⁹ מרוקו השתתפה בוועידת אנאפוליס שהתכנסה בנובמבר 2007. כמו כן, מרוקו תומכת לאורך השנים ביוזמת השלום הערבית.

בקנה אחד עם השאיפה הישראלית לשמירת היציבות והסטטוס-קוו בעיר העתיקה בירושלים. לאורך השנים, חשיבות התפקיד הייתה סמלית בעיקרה, ומרוקו פעלה לכינוס הוועדה פעמים ספורות בלבד. יחד עם זאת, תפקיד זה עלול לעורר מתחים ומחלוקות בעיקר כאשר חלה החרפה ביחסים בין ישראל לפלסטינים, המחייבת את מרוקו להתבטא או לנקוט צעדים בעניין המקומות הקדושים בירושלים. לדוגמה, בדצמבר 2017 שלח המלך מסר מיוחד לטראמפ נוכח החלטתו להעביר את שגרירות ארה"ב מתל-אביב לירושלים. מחמד השישי הביע את דאגתו האישית מפני צעד כזה, העלול להרע את הסיכויים להשגת פתרון צודק וכולל לסכסוך הישראלי-פלסטיני ודחק בטרמפ להימנע מכל צעד שעלול לעורר רגשות תסכול ואכזבה, שמהווים לדבריו את שורש הקיצוניות והטרור.²⁰

בהתבסס על אינטרסים ומאפיינים אלו, מובא להלן ניתוח של פוטנציאל שיתוף הפעולה בין מרוקו וישראל, חשוב לציין שמדובר בתחזית עתידית למציאות מורכבת ומפתיעה שלא תמיד ניתנת לחיזוי. הניתוח מתבסס על ניסיון העבר – בדגש על היחסים שקיימו המדינות ביניהן בשנות ה-90, אך גם על האופן שבו התהוו יחסי ישראל-מרוקו מאז – ועל האינטרסים המשותפים, המאפיינים המבניים, והצרכים של שתי המדינות. הוא מדגים כיצד יכולים היחסים להתפתח, אם וכאשר יבשילו התנאים הפוליטיים ותתרחש פריצת דרך משמעותית בין ישראל והפלסטינים.

1. פוטנציאל לשיתופי פעולה מדיניים

הפוטנציאל לשיתופי מדיניים בין ישראל ומרוקו מתחיל בכינון יחסים דיפלומטיים רשמיים ומלאים, שבמסגרתם תיפתחנה שגרירויות ונספחויות כלכליות, ותיווצר התשתית הראשונית לשיתופי פעולה נוספים. נקודה זו חשובה, מכיוון שכיום מתקיימים שיתופי פעולה כלכליים ואזרחיים רבים בין המדינות, אולם ישנם חסמים שנובעים מהיעדר מוסדות מדיניים המסדירים את היחסים.²¹ כינון יחסים דיפלומטיים רשמיים יאפשר לישראל ולמרוקו להעמיק את שיתוף הפעולה המתקיים ביניהן גם במסגרות אזוריות ובינלאומיות ששתיהן חברות, כמו מסגרות אירופאיות ואפריקאיות. הדבר עשוי להוביל לשינוי בדפוס ההצבעות של מרוקו בפורומים אסלאמיים, ערביים ובינלאומיים, כך שייטה יותר לטובת ישראל. יחסים דיפלומטיים רשמיים יאפשרו גם לקיים יותר חילופי משלחות בין שתי המדינות, שיפעלו לחיזוק והעמקת שיתופי הפעולה וליצירת שפה מדינית משותפת. בתחום המדיני-כלכלי, ישראל ומרוקו תרווחנה גם מהקמת לשכות מסחר ומחתימה על הסכמים שיקדמו שיתופי פעולה בתחומים כמו בריאות, חינוך, תרבות, חקלאות, תעשייה, תקשורת והייטק, איכות סביבה ופיתוח בר-קיימא, וערים תאומות.

2. פוטנציאל לשיתופי פעולה ביטחוניים

קשה לאמוד פוטנציאל של תחום שמתנהל ברובו מתחת לפני השטח, ובכל זאת, ברור שיש לישראל ולמרוקו אינטרסים משותפים גם בתחום הביטחוני. כשותפות לציר המתון באזור, המלחמה בארגוני הטרור היא צורך משותף, שיכול גם להיות בסיס להשתתפות של שתי המדינות במסגרות ביטחון אזוריות שיקומו בעתיד. כמו כן, לישראל ולמרוקו יש אינטרס ויכולת לתרום זו לזו להתמודד עם אתגרים ביטחוניים, פנימיים וחיצוניים, מתוך ניסיון בתחום. ישראל צברה ניסיון כזה אל מול אתגרי הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ואף סייעה בעבר למרוקו, על פי מקורות זרים, בבניית גדר בטחון באזור הסהרה. כמו כן, יש לישראל אינטרס בביצוע עסקאות נשק עם מרוקו, אשר בוצעו כבר בעבר.

3. פוטנציאל לשיתופי פעולה כלכליים-עסקיים

סחר חוץ - הפוטנציאל בתחום זה מתבסס על האפשרות לקיים סחר גלוי ומוצהר בין שתי המדינות. מרוקו משקיעה בשנים האחרונות משאבים רבים כדי למתג את עצמה, ובייחוד את קזבלנקה, כצומת כלכלי-פיננסי, המעודד השקעות מבחוץ ומחבר את אפריקה עם אירופה, אמריקה ואסיה. מרוקו משקיעה בתשתיות נמלי

²⁰ Ben Ariel, "[Moroccan King 'deeply concerned' over embassy move](#)," *Arutz Sheva* 7, December 6 2017.

²¹ בהקשר הזה, למרוקו היום יש הסכמי סחר חופשי בילטראליים עם 55 מדינות ואזורים, ואילו לישראל יש 39 הסכמים בלבד. מספר ההסכמים של ישראל צפוי לגדול אם ובמידה ותירשם התקדמות משמעותית בזירה הפלסטינית ויישוב הסכסוך. מקור: "[Interview with Nizar Baraka, chairman of the Economic, Social and Environmental Council](#)" (CESE), *The Report Company*, 28 January 2016.

הים והתעופה בקזבלנקה, טנג'יר ואגדיר כדי לאפשר את מימוש יעדיה.²² צעדים אלו עשויים לפתוח עבור ישראל ערוצי מסחר והזדמנויות כלכליות נוספות, כמו גם להגדיל את נפח הסחר בין מרוקו וישראל. סביר להניח שלא מדובר על היקפים משמעותיים בהשוואה להיקפי הסחר בין ישראל ומדינות אחרות, אבל ללא ספק יש בהם ערך מוסף משמעותי לשילוב ישראל במערכת הכלכלית האזורית. כמו כן, מרוקו תוכל לשמש כמרכז להפצת סחורות ישראליות וישראליות-מרוקאיות משותפות למדינות אירופה הסמוכות, אמריקה הצפונית והדרומית ולמדינות אפריקה שעמן גם מרוקו וגם ישראל מחזקות לאחרונה את היחסים.

חקלאות, דגה ומזון - הפוטנציאל בתחום זה נובע בעיקר מהחשיבות של תחום החקלאות במרוקו. החקלאות מספקת כ-44 אחוזים מהמשרות במשק המרוקאי ובכך מקלה על מצוקת האבטלה.²³ ישראל צברה לאורך השנים ניסיון רב בתחום החקלאות, בעוד שמרוקו פועלת בימים אלה כדי לעבור מחקלאות מסורתית לחקלאות עסקית, שכוללת את מלוא שרשרת הייצור החקלאי. שיתוף הפעולה בין מרוקו וישראל בתחום זה עשוי להתרחב בעתיד בשני כיוונים מרכזיים: האחד, שיתוף ידע ויבוא פיתוחים חכמים בתחום החקלאות מישראל למרוקו, בדומה לחממות ולטפטפות שכבר יובאו למרוקו;²⁴ והשני, הרחבת פעילותם של חקלאים מישראל במרוקו על ידי הקמת חוות חקלאיות. חוות כאלו ייצרו מקומות תעסוקה חדשים לעובדים מרוקאים מקומיים, ויספקו מענה מסוים גם לחקלאים ישראלים שמתמודדים עם קשיי התחום בארץ. יחד עם זאת, ישראל ומרוקו ימשיכו ככל הנראה גם בעתיד להתחרות זו בזו על ייצוא סחורות כגון הדרים לאירופה וארה"ב.

תיירות - ענף התיירות הוא אחד הבולטים בכלכלה המרוקאית, ומרוקו שואפת להכפיל את מספר התיירים המבקרים בה בכל שנה מ-10.3 מיליון (נכון ל-2016) ל-20 מיליון בשנת 2020.²⁵ כיום, מספר התיירים הישראלים במרוקו נע בין 25,000 ל-45,000, בשנה, בעיקר במסגרת של טיולים מאורגנים. על פי הערכות, בהינתן שיפור ניכר ביחסי ישראל והאזור, צפוי מספר זה לגדול פי שלושה ולעמוד על כ-120,000 תיירים ישראלים שיבקר במרוקו מדי שנה.²⁶ במצב של יחסים דיפלומטיים מלאים בין מרוקו וישראל, תהליך הנפקת הוויזה לישראלים ומרוקאים יהיה קל יותר וישראל תהווה אטרקציה תיירותית למרוקאים, שיגיעו לבקר במקומות הקדושים לאסלאם ומעבר לכך. התייר המרוקאי יוכל לשלב ביקור באתרי מדינות שכנות, כגון רמאללה, עקבה, פטרה, עמאן, וחצי האי סיני. במסגרת שיתופי פעולה בתחום התעופה, ניתן יהיה לקדם הסכמים המסדירים את הפעילות המשותפת לשתי המדינות בשלושה נושאים מרכזיים: העמקת הסכם ה"אינטרליין", שמסדיר הטסת נוסעים בין המדינות דרך מדינה שלישית; חתימה על הסכם מסחרי לשיתוף פעולה; והפעלת טיסות ישירות ללא חניית ביניים. הסכמים אלה יספקו מענה לביקוש העולה לטיסות ולקיצור זמן הטיסה הממוצע.²⁷

4. פוטנציאל לשיתופי פעולה אזרחיים

תרבות, אמנות ומורשת - הפוטנציאל בתחום זה מתבסס בעיקר על הקשר היהודי-מרוקאי, שמאפשר יצירה סביב מנחה משותף של זהות. הפוטנציאל הוא רב, ומימושו עשוי להביא לתנועה רבה יותר של יוצרים ואמנים מרוקאים וישראלים המופיעים יחד או לחוד במרוקו וברחבי העולם. הביקוש העיקרי בהקשר זה יהיה ליצירות וחיבורים העוסקים במגוון סוגי המוזיקה והתרבות המרוקאים. כמו כן, במרוקו יש תעשיית קולנוע ענפה ומהטובות בעולם, אך שיתוף הפעולה עם ישראל תחום זה אינו קיים עדיין, בין היתר בגלל היעדר הסכמים להפקות משותפות. חתימה על הסכמים כאלה תהיה תמריץ ותקל על יוצרים ישראלים ומרוקאים לשתף פעולה ולמצוא מקורות מימון במרוקו ובישראל.²⁸

²² "Foreign Trade Operator's Guide," Ministère Délégué auprès du Ministère de l'Industrie du Commerce de l'Investissement et de l'Economie Numérique Maroc, 2015.

²³ "Morocco – Agricultural Sector," export.gov, 25 October 2017.

²⁴ רותי קריצמן, "פרדסים ישראלים בפרדסי מרוקו," עת הדר, אפריל 2013.

²⁵ Chaima Lahsini, "10.3 Million Tourists Visited Morocco in 2016," Morocco World News, 21 February 2017; Foreign Trade Operator's Guide

²⁶ ראיון עם יוסי פישר, מומחה לתיירות, יוני 2017. קיים קושי רב לאמוד במדויק את נתוני התיירים הישראלים הנכנסים למרוקו, מכיוון שרבים מהם עושים זאת עם דרכון זר (אמריקאי או אירופאי, ואף מרוקאי).

²⁷ דרור מרום, "רויאל איירמרוק חידשה לאחר הבחירות המהלכים להפעלת טיסות ישירות לארץ," גלובס, 30 במאי 1999.

²⁸ שיחה עם רפאל בלולו, במאי ויוצר עצמאי, 8 ביולי 2017.

חינוך, מחקר ואקדמיה - בתחום החינוך קיים פוטנציאל לעלייה במספר המשלחות המרוקאיות והישראליות המבקרות אחת אצל השנייה, תוך הרחבת קהלי היעד, הנושאים והתחומים של שיתופי הפעולה. למשל, ביוני 2016 המליצה ועידת ביטון להוציא משלחות תלמידים מבתי הספר התיכוניים לטיולים לימודיים במרוקו.²⁹ קיים גם פוטנציאל להרחבת שיתוף הפעולה בין מוסדות להשכלה גבוהה ומכוני מחקר ומדיניות, אוניברסיטאיים וחוף-אוניברסיטאיים, שעוסקים בתחומים כמו יחסי חוץ, ביטחון, רפואה, חקלאות, כלכלה, קליטת מהגרים, פיתוח קהילות, ומורשת יהדות מרוקו. ישנו גם פוטנציאל בהעמקת שיתופי פעולה בין סטודנטים, חוקרים ומרצים משתי המדינות, דרך השתתפות בתכניות החילופים של האיחוד האירופי, כגון "ארסמוס מונדוס"³⁰ ו"טמפוס"³¹.

ד. שיתוף הפעולה הקיים בין ישראל ומרוקו

חלק זה כולל מיפוי של שיתוף הפעולה שמתקיים בשנים האחרונות הלכה למעשה בין ישראל ומרוקו, בחלוקה לארבעה תחומים עיקריים: מדיני, ביטחוני, כלכלי-עסקי ואזרחי. שיתופי פעולה רבים, מגוונים ומפתיעים, עולים ממיפוי זה, זאת על אף שמאז שנת 2000 ישראל ומרוקו אינן מקיימות ביניהן יחסים דיפלומטיים רשמיים. שיתופי הפעולה מתנהלים באופן דו-צדדי וישיר או באופן רב-צדדי דרך גורמים שלישיים (מדינות מתווכות או ארגונים ופורומים בינלאומיים). חלק ניכר משיתופי הפעולה מתקיים מאחורי הקלעים, ורוב המעורבים והעוסקים במלאכה מעדיפים לשמור עליהם בשקט, כדי לאפשר את המשך קיומם. על כן, סביר להניח שהמיפוי שמוצג בחלק זה אינו מייצג את היחסים העכשוויים במלואם. הניסיון להשלים את החסר באמצעות ראיונות עם מומחים התגלה כמאתגר במיוחד. מרוקאים וישראלים שמעורבים בשיתופי פעולה בין המדינות לא היו מוכנים להתראיין בנושא באופן גלוי. מרוקו מעדיפה להצניע את היקפי שיתוף הפעולה עם ישראל ועל כך איננה מפרסמת גם נתונים סטטיסטיים רשמיים בנושא. ישראל מפרסמת נתונים סטטיסטיים מעטים בלבד לגבי הקשר עם מרוקו, והם אף עשויים להטעות, מכיוון שרוב שיתופי הפעולה בין המדינות מתקיימים בחסות חברות פרטיות שאינן ישראליות, או אף באופן חשאי, ועל כן אינם מתועדים. ייתכן שאתגרים אלה באיסוף הנתונים מסבירים מדוע כמעט שלא פורסמו מחקרים מעמיקים על יחסי ישראל-מרוקו מאז האינתיפאדה השנייה. ובכל זאת, המיפוי המוצע כאן מתבסס על שילוב של מקורות תקשורתיים ישראלים, מרוקאים, ערביים ובינלאומיים, כמו גם על דו"חות שונים וראיונות עם מומחים (ישראלים בעיקר).³²

1. שיתופי פעולה מדיניים

בהיעדר יחסים מדיניים רשמיים בין המדינות, שיתופי פעולה מדיניים גלויים מסתכמים במפגשי בכירים משתי המדינות, בהשתתפות בארגונים רב-צדדיים, ובאימוץ משותף של הסכמים בינלאומיים. ישראל ומרוקו מקיימות קשרים מדיניים דרך האו"ם ומוסדותיו, ברית נאט"ו, כינוס הפרלמנט למען מדינות הים התיכון (PAM),³³ ארגון יורוקונטרול,³⁴ תהליך ברצלונה (החל ב-1995) ומדיניות השכנות האירופית (החל ב-2004).³⁵ יחסי ישראל ומרוקו בפורומים בינלאומיים נעים בין הימנעות מקשר מצד גורמים רשמיים במרוקו

²⁹ שחר חי "המלצות ועדת ביטון: עלייה לקברי צדיקים ונסיעת תלמידים למרוקו", *Ynet*, 7 ביולי 2016.

³⁰ זוהי תכנית חילופי הסטודנטים מטעם האיחוד האירופי (European Region Action Scheme for the Mobility of University Students). להרחבה ראו [באתר התכנית](#).

³¹ מטרת התוכנית (Trans-European Mobility Program for University Studies) היא לעודד שיתופי פעולה בתחום ההשכלה גבוהה בין מוסדות ההשכלה הגבוהה באיחוד האירופי לבין מוסדות ההשכלה הגבוהה בקרב המדינות השותפות בתוכנית ובכלל זה ישראל ומרוקו. להרחבה ראו [באתר התכנית](#).

³² דוגמה נוספת לקושי בהשגת נתונים קשורה לתנועת אנשים בין המדינות - הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בישראל אינה מספקת נתונים על ישראלים המבקרים במרוקו. למעשה גם הנתון הזה קשה במיוחד להשגה, מכיוון שלא ניתן לדעת מי מהישראלים נכנסים למרוקו עם דרכון זר ומי באמצעות ויזה שהוכנה מראש. כמו כן, היעדר טיסות ישירות בין מרוקו לישראל, מקשה על עבודת הניטור של אותם ישראלים שטסו עד מרוקו ולא אל יעד טיסת המשך.

³³ לאתר ארגון "כינוס הפרלמנט למען מדינות הים התיכון" ראו: <https://www.pam.int/>

³⁴ בפברואר 2017 הצטרפה ישראל לארגון "יורוקונטרול" יחד עם מרוקו שתיהן המדינות החברות היחידות שאינן אירופאיות. ההסכם מאפשר לראשונה לישראל ליהנות ממגוון שירותי תעופה חדשים שמציע ארגון היורוקונטרול כגון תכנון מתקדם של מערכת התעבורה האווירית וניהולה הבטוח והיעיל, ניהול ופרסום מידע תעופתי, וקשר ישיר למוקד המנהל את המרחב האווירי בשמי אירופה.

³⁵ שיתוף הפעולה הרשמי במסגרת "מדיניות השכנות האירופאית" החל במסגרת "תהליך ברצלונה", שנחתם בנובמבר 1995. בתהליך זה חברות כל מדינות האיחוד האירופי ובנוסף גם 12 מדינות הים התיכון וביניהן גם מרוקו, ישראל והרשות הפלסטינית. התהליך הינו ניסיון להעתיק את מודל השלום האירופי לאגן הים התיכון תוך חיזוק היציבות ועידוד הפיתוח הכלכלי האזורי, באמצעות טיפוח דמוקרטיזציה ושמירה על זכויות אדם, כינון אזור סחר חופשי ופיתוח החברות האזרחיות

לבין צעדי התקרבות זהירים. מרוקו מהלכת בין הטיפות בין רצונה לתפוס מקום בקהילה הבינלאומית ולחזק את יציבותה הפנימית, לבין מגע רשמי וגלוי עם ישראל, העלול לעורר ביקורת מצד גורמים במרוקו ומחוצה לה. בנובמבר 2016, אירחה מרוקו את ועידת האקלים ה-22 מטעם האו"ם (COP22) ונדרשה להניף את דגל ישראל יחד עם יתר דגלי המדינות החברות באו"ם. הפגנות פרצו ברחבי הממלכה, בטענה שהנפת הדגל הישראלי משמעה מתן הכרה רשמית בישראל. שר החוץ המרוקאי צלאח א-דין מזוואר הגיב באומרו ש"כל העמים מתקבלים בברכה במפגשי האו"ם" וכי המאבק בשינויי האקלים "מחייב את כל הממשלות". דגל ישראל המשיך להתנוסס עד תום הועידה.³⁶

מקרה מעניין ארע באוקטובר 2017, במסגרת כינוס הפרלמנט למען מדינות הים התיכון שהתקיים בפרלמנט המרוקאי ברבאט. בפגישה נכח ח"כ עמיר פרץ, המכהן כסגן נשיא הארגון, והדבר עורר תגובות מחאה מאחד מחברי הפרלמנט המרוקאי, שזעק לעברו "היית שר הביטחון הישראלי ואתה אורח לא רצוי כאן". מגלי והבה, חבר כנסת לשעבר וחבר המשלחת הישראלית, יצא להגנתו ואמר לאותו חבר פרלמנט מרוקאי ש"עמיר פרץ מרוקאי, אביו ואמו מרוקאים, הוא נולד כאן אין לך זכות לתקוף אותו". זאת ועוד, נציגי המשלחת הפלסטינית התנגדו להתנהגות המפגינים ואף הביעו מחאה על כך. ולבסוף, הנציג המרוקאי, שכיהן יו"ר הישיבה, סיכם את האירוע במסר מרכזי ואמר "המיעוט הזה לא יכול לייצג את הפרלמנט ולא את העם המרוקאי". גם כאן, בסופו של דבר, בחרה מרוקו הרשמית לארח פורום בינלאומי ולשלם את מחיר הקשר המתבקש עם ישראל. התגובות שהמפגש הזה הוליד בלב הפרלמנט המרוקאי, מבטאות את הסיפור המורכב של הקשר בין ישראל למרוקו, במיוחד כאשר הנציגים הישראליים הם גם מרוקאים.³⁷

למרות שהפורמים הבינלאומיים מאפשרים קשר בין ישראל ומרוקו, פעילותן של שתי המדינות במסגרת הפורמים הבינלאומיים הביאה אותן לא פעם להתנגשות דיפלומטית. כך קרה סביב הועידה הכלכלית של מדינות מערב אפריקה (ECOWAS), שהתכנסה ביוני 2017 בליבריה. בעקבות הודעה על השתתפות ישראל בוועידה, התעוררה ביקורת בחלק ממדינות הארגון. מרוקו שהייתה אמורה להשתתף בוועידה בפעם הראשונה, ביטלה את השתתפותה ברגע האחרון בטענה ש"המלך לא רוצה שהפעם הראשונה שבה מרוקו נוכחת בוועידה תתקיים תחת מתיחות ומחלוקות, ועל כן רוצה להימנע מכך". רק לאחר כמה חודשים הסתבר כי ההצטרפות המרוקאית לארגון היא סיפור מורכב ממילא, וייתכן שמרוקו השתמשה בישראל כדי להרוויח זמן נוסף, שיסייע לה לשפר את תנאי ההצטרפות הרצויים לה.³⁸

התנגשות נוספת התרחשה בזירה האירופית, כאשר בדצמבר 2015 טענה ישראל כי על אף שאזור הסהרה המערבית הוגדר על פי האיחוד האירופי כאזור כבוש, האיחוד אינו מחייב סימון מוצרים שמקורם באזור זה, כפי שהוא ממחייב סימון מוצרים שמקורם בהתנחלויות. מרוקו לא שמחה לגלות שישראל מכוונת את הזרקור אל סוגיית הסהרה הרגישה והחשובה כל כך בעיניה, תוך השוואה בין המקרים.³⁹

מפגשים גלויים וחשאיים בין בכירים מרוקאים וישראלים מתקיימים מחוץ למרוקו ואף במרוקו עצמה. כך, למשל, בספטמבר 2009 שר החוץ דאז, אביגדור ליברמן, נפגש בחשאי עם מקבלו המרוקאי, טייב פאסי-

ושיתוף הפעולה ביניהן. התקציב הכולל המתוכנן להשקעה בפרויקטים ב"שכונה הדרומית" בין השנים 2014-2020 הנו 7.5-9.2 מיליארד אירו. מקור התקציב מגיע מה- (ENI) European Neighborhood Instrument.

³⁶ להרחבה ראו: [פעילות בינלאומית בכנסת ה-20, הכנסת](#); AFP ["Hundreds Protest against Israeli Flag in Morocco"](#), Ynet, 10 November 2016. דוגמה נוספת התרחשה בראשית 2016 כאשר מרוקו הצביעה לטובת ישראל, שהתמודדה על ראשות ועדת החקיקה באו"ם. ההתנגדות לא איחרה להגיע מצד "קבוצת הפעולה למען פלסטין", שדרשה מהממשלה המרוקאית הסברים לצעד זה, להרחבה ראו: ["العلاقات الإسرائيلية المغربية: أعداء في العن, أصدقاء في السير"](#), [رصيد](#), 22, 6 בנובמבר 2016.

³⁷ אוהד חמו, ["תיעוד: עמיר פרץ אתה פושע מלחמה"](#), מאקו, 8 באוקטובר 2017;

³⁸ ["His Majesty the King Wants His First Presence at ECOWAS Summit not to Take Place in a Context of Controversy"](#), Kingdom of Morocco – Ministry of Foreign Affairs and International Cooperation, 6 January 2017.

³⁹ אמיר תיבון, ["מבוכה לאירופה: בית הדין של האיחוד מחזק הטענה הישראלית נגד סימון המוצרים"](#), [וואלה!](#), 16 בדצמבר 2015. תקריות דיפלומטיות נוספות התרחשו במהלך 2017 וביטאו חוסר רגישות והבנה כלפי הזירה הפנים מרוקאית. ח"כ זוהיר בהלול קרא לממשלת ישראל לקחת אחריות על המקומות הקדושים ליהודים במרוקו והוביל לתקרית דיפלומטית: ["When a Muslim MK Beseached Israel to Fund a Moroccan Synagogue"](#), Marissa Newman, [The Times of Israel](#), 30 November 2016. במאי 2017, איוב קרא פרסם ברשתות החברתיות תמונה שלו במפגש עם ראש ממשלת הרפובליקה הסהראוית, עבד אל-קדר עומר: ["Morocco Complains to Israel about Minister's Photo with Rival Leader"](#), [The Times of Israel](#), 22 June 2017.

פיחרי, לאחר האסיפה הכללית של האו"ם בניו-יורק. בדצמבר 2008, ביקר מנכ"ל משרד החוץ אהרון אברמוביץ' ברבאט כדי לבחון אפשרות של ביקור רשמי של שרת החוץ דאז, ציפי לבני במרוקו. ביקור רשמי של שר חוץ ישראלי במרוקו לא התרחש מאז ביקור סילבן שלום ב-2003.⁴⁰ לבני ביקרה בסופו של דבר במרוקו, בנובמבר 2009, כאשר עמדה בראש האופוזיציה. היא הוזמנה על ידי מכון המחקר אמדאוס, כשברקע מחאה שבאה לידי ביטוי בהפגנות ובתקשורת במרוקו ובעולם הערבי.

במקרים מסוימים הובילה המחאה נגד ביקורי בכירים ישראלים במרוקו לביטולם של ביקורים מתוכננים. כך היה באוקטובר 2010 ובמאי 2015, כאשר שמעון פרס הביע כוונה לבקר במרוקו במסגרת השתתפות ישראל בפורומים כלכליים בינלאומיים, אך בשני המקרים מחמד השישי לא הביע נכונות להיפגש עמו במסגרת ביקורו ועל כן ביטל פרס את תכניתו. דעת הקהל המרוקאית, מדינות ערב וגורמים פלסטינים, מתחוק אדום ברור נגד ביקורו. ייתכן שאילו היה יהודי-מרוקאי, היה לדעת הקהל המרוקאית קשה יותר לגייס קונצנזוס נגד הביקור, כפי שבא לידי ביטוי בביקור ח"כ פרץ בפרלמנט המרוקאי באוקטובר 2017.⁴¹

2. שיתופי פעולה ביטחוניים

שיתופי פעולה ביטחוניים המשיכו להתקיים גם לאחר ניתוק היחסים הדיפלומטיים הרשמיים עם פרוץ האינתיפאדה השנייה. הם מתקיימים ברובם באופן חשאי ועל כן לא ניתן להציג תמונה מלאה שלהם, למעט פרסומים מפי מקורות זרים וגלויים. כיום, על פי מקורות אלו, שיתוף הפעולה הביטחוני בא לידי ביטוי בהחלפת מידע מודיעיני ומכירת אמצעי לחימה. כך, למשל, הוקמה נציגות של המוסד במרוקו כבר ב-1963 ומאז נמשכים הקשרים החשאיים בין שירותי המודיעין. כמו כן, בדו"ח שיצא ב-2014 מטעם המשרד הממשלתי הבריטי לעסקים, חדשנות וכישורים, המפקח על הייצוא הביטחוני הבריטי, נטען כי ישראל מכרה למרוקו מערכות לוחמה אלקטרונית, קשר ואמצעי שליטה. עסקאות הנשק נעשות לרוב דרך גורם שלישי, וכך, למשל, במרץ 2013, לפי מקורות זרים, רכש חיל האוויר המרוקאי שלושה מל"טים מסוג "הרון", שהועברו מישראל לצרפת, נצבעו בצבעי הממלכה ונשלחו למרוקו. המל"טים צוידו במערכות ישראליות מתקדמות וצוידו לטייסים המרוקאים.⁴²

3. שיתופי פעולה כלכליים-עסקיים

סחר חוץ - היקפי הסחר בין ישראל למרוקו דלים מאוד. בשנים האחרונות, הייצוא למרוקו לא עלה על 0.04 אחוזים מכלל הייצוא הישראלי, וכלל בעיקר ציוד לחקלאות, תקשורת ורפואה. היבוא ממרוקו נמוך עוד יותר, לא עלה על 0.03 אחוזים מכלל הייבוא לישראל, וכלל בעיקר זיתים, סרדינים ומוצרים לתעשיית הרכב.⁴³ הסיבה העיקרית להיקפי הסחר הנמוכים היא השפעת העמדה הרווחת בעולם הערבי המתנגדת לשיתוף פעולה עם ישראל.⁴⁴ סחר החוץ שכן מתקיים בין ישראל ומרוקו מתאפשר הודות לסיוע של מדינות שלישיות ולמחיקת סממנים ישראליים מהסחורות.⁴⁵ מספר חברות ספנות בינלאומיות כמו צים, גרין-ספנות, ומרסק מפעילות קווים המחברים את נמלי ישראל (חיפה ואשדוד) עם נמלי הים המרוקאים (קזבלנקה וטנג'יר). כמו כן, מכולות של צים עושות את דרכן בנתיב שיט רציף בין ספרד, פורטוגל ומרוקו.⁴⁶ לסחר החוץ בנסיבות

⁴⁰ Ali Amar, "[Maroc, le Partenaire Discret d'Israël](#)," *Slate Afrique*, 11 September 2011.

ברק רביד, "לבני במגעיים לקיים ביקור רשמי במרוקו בשבועות הקרובים," הארץ, 8 בדצמבר 2008.
⁴¹ ניר ייב, "דיווח: מדינות ערב סיכלו ביקור פרס במרוקו," *וואלה! News*, 20 באוקטובר 2010; ניר חסון, "מלך מרוקו מוחמד השישי לפרס: לא אפגש איתך," הארץ, 17 באוקטובר 2010; מקרה נוסף התרחש במאי 2015, כאשר מרוקו ביטלה את הזמנת שמעון פרס לוועידה בינלאומית במרקש: דלית הלוי, "תנועת חמאס מברכת על ביטול ביקור פרס במרוקו," ערוץ 7, 4 במאי 2015.

⁴² משרד זה מפוצל כיום למספר מחלקות שונות, ראו אתר [יחידת הפיקוח על הייצוא](#) במשרד זה. המשרד אחראי על פיקוח על הייצוא הביטחוני בממלכה ועוקב אחרי ייצוא בעולם. שי לוי, "השת"פים המפתיעים של צה"ל," *מאקו*, 30 בינואר 2014; שי לוי, "מסוריה ועד תימן: כך מגיע נשק ישראלי למדינות ערב," *מאקו*, 10 בספטמבר 2015.
⁴³ *לוח 16.5*, הלמ"ס, 2016.

⁴⁴ החרם הערבי על ישראל החל באופן רשמי בהחלטה שהתקבלה על ידי מועצת הליגה הערבית ב-2 בדצמבר 1945 בקהיר. מאז חלו עליות ומורדות בהיקף החרם והמדינות המקיימות אותו. כיום, מדובר בחרם סימבולי בעיקרו, שיש לו משמעות תודעתית רבה. יוצאות דופן הן מצרים וירדן, אשר חתמו על הסכם שלום עם ישראל והכריזו כי אינן מחויבות לחרם זה. להרחבה ראו: Martin A. Weiss, "[Arab League Boycott of Israel](#)," *Congressional Research Service*, 25 August 2017.

⁴⁵ ברק רביד, "המלך ניתק, המלך יחדש?," הארץ, 24 ביולי 2009.
⁴⁶ מספר אניות צים אף פועלות באופן תדיר בנתיב השיט, המחבר בין קזבלנקה לבין נמלי ים בספרד ובפורטוגל. אניות אלה מפליגות תחת דגל מלטה, ליבריה, גרמניה, תורכיה, הונג קונג ועוד. להרחבה ראו באתר חברת [צים שרותי ספנות משולבים בע"מ](#).

הפוליטיות הקיימות יש תקרת זכוכית נמוכה ומדי פעם היא באה לידי ביטוי ממש, כפי שאירע ביוני 2016, כאשר הפרלמנט המרוקאי דרש הסבר לכך שהשווקים המרוקאיים התמלאו בתמרים ישראלים מסוג מג'הול במהלך הרמדאן. מחמד עבו, השר המחזיק בתיק סחר החוץ במרוקו, הכחיש בתגובה את קיומו של סחר ישיר עם ישראל.⁴⁷ דוגמה נוספת קשורה לפעילות חברת צים במרוקו, אשר נהגה להחזיק סוכן קבוע בקזבלנקה. פעילות הסוכן הופסקה לאחרונה על ידי החברה, לדברי נציג חברת צים, בעקבות התנגדות תנועות אנטי-נורמליזציה במרוקו.⁴⁸

תיירות - מרוקו פתחה שעריה לתיירות ישראלית בשנות ה-80' המוקדמות כחלק מההתקרבות הכללית שהתרחשה באות שנים בינה לבין הישראלים ממוצא מרוקאי. בתחילה, היו רשאים לבקר במרוקו רק ישראלים ממוצא מרוקאי, אשר החזיקו דרכונים מרוקאיים. בשנות ה-90' התירה מרוקו כניסה לכלל הישראלים שביקשו לבקר בה. ואין זה פלא, שכן בתקופה זו מונה ברדוגו, שהיה אז נשיא הקהילה היהודית בקזבלנקה, לשר התיירות של מרוקו. מינויו היה מסר ברור לחשיבות שייחס המלך חסן השני לקשר היהודי-מרוקאי.⁴⁹ מאז, כל תייר ישראלי שמעוניין לבקר במרוקו נדרש להגיש בקשה לאשרת ויזה, לשהייה של עד 15 יום. נכון להיום, מבקרים במרוקו בין 25,000 ל-45,000 ישראלים בכל שנה. בכיוון ההפוך, תיירים ממרוקו וממדינות ערב והאסלאם מגיעים לישראל באוויר דרך נתב"ג וביבשה דרך מעברי הגבול עם ירדן. היקפי התיירות ממרוקו לישראל נמוכים, אם כי עולים בהדרגה. בשנת 2015 מספר התיירים ממרוקו שביקרו בישראל עמד על 3,200 תיירים בלבד. למספר התיירים הנמוך ממרוקו יש כמה סיבות עיקריות והן: התנגדות מטעם תנועות אנטי-נורמליזציה, חשש כללי, קשיים כלכליים, תהליך מורכב של בקשת ויזה ישראלית וחשש מחותמת ישראלית בדרכון. בראשית 2013 החלה ישראל לאפשר כניסה ויציאה ללא החתמת דרכון, ושינוי זה הקל על הגעת תיירים ממרוקו.⁵⁰

חקלאות - שיתוף הפעולה החקלאי בין ישראל ומרוקו מצומצם אך חשיבותו רבה. מבחינת הסחורות החקלאיות, ישראל מייצאת למרוקו בעיקר זרעי עגבניות שרי, זרעי פלפלים, תמרים וציוד חקלאי.⁵¹ מרוקו, מצידה, מייצאת לישראל בעיקר זיתים וסרדינים. נראה כי אפילו היקפי סחר מצומצמים אלה מצליחים לעורר התנגדות במרוקו ומחייבים את גורמי הממשל המרוקאים לתת הסברים.⁵² מעבר לתוצרת חקלאית ולהכנסותיה, ענף החקלאות הוא אחד מענפי הכלכלה החשובים ביותר במרוקו, מכיוון שהוא מספק 44 אחוזים ממקומות התעסוקה לעובדים המקומיים ומסייע בצמצום האבטלה (אחד מיעדי המרכזיים של מרוקו). הממשלה המרוקאית זיהתה את הפוטנציאל הכלכלי הקיים בליברליזציה של תחום החקלאות וב-2008 פרסמה אסטרטגיה חדשה לפיתוח חקלאי. מטרת התכנית היא לעודד השקעה בינלאומית ומקומית כאמצעי לייצור מקומות תעסוקה נוספים, הטמעת טכנולוגיות חדשות והשתלבות טובה יותר בכלכלה העולמית.⁵³ תהליכים אלה שהחלו עוד לפני 2008, היו גורם משיכה לחקלאים ישראלים שפוננו מגוש קטיף וחיפשו תנאים טובים יותר לפיתוח חקלאי. הם הקימו חוות חקלאיות במרוקו ואף שימשו שם כיועצים, בזכות הידע המקצועי הרב שצברו בתחום הגידול האורגני, ובפיתוח ויישום טכנולוגיה חקלאית כמו חממות, טפטפות, והדברת מזיקים.⁵⁴ תחום החקלאות מזמן למרוקו וישראל לא רק הזדמנויות לשיתוף פעולה, אלא גם תחרות משותפת על הייצוא החקלאי לשווקים האטרקטיביים של אירופה, אמריקה ואסיה, בזכות מיקומן הגאוגרפי אסטרטגי והבין-יבשתי הייחודי. בתחרות זו מרוקו נהנית מיתרון על פני ישראל בנוגע לעלויות ייצור ושכר עובדים ושינוע, והדבר מאפשר לה לייצא במחירים זולים יותר.⁵⁵

⁴⁷ וקאלת, "المغرب ينفى وجود علاقات تجارية مع إسرائيل", RT, 28 ביוני 2016.

⁴⁸ שיחה טלפונית עם נציג חברת צים, ינואר 2018.

⁴⁹ סרג' ברדוגו היה השר היהודי הראשון שכיהן בממשלה מרוקאית מאז כהונתו של לאון בנזקן כשר התיירות, בממשלה הראשונה שקמה לאחר קבלת עצמאות מרוקו. ראו: Bruce Maddy-Weitzman, "Israel and Morocco: A Special Relationship," *The Maghreb Review*, Vol 21, 1996.

⁵⁰ "תיירות 2015", הלמ"ס, 2015.

⁵¹ החברות העסקיות עצמן אינן ששות לתת מידע על פעילותן - להרחבה ראו: נועם ניר, "ישראל-מרוקו: לה-גרנד ביזנס", המלך ואני, 28 באוקטובר 2008.

⁵² לדוגמה: התנגדות במרוקו בעקבות ייבוא תמרים מישראל בחודש הרמדאן: Hassan Al-Ashraf, "Morocco Activists Outraged over Israeli Dates Imported for Ramadan," *Al Arabiya News*, 26 July 2012.

⁵³ "Morocco – Agricultural Sector," *export.gov*, 25 October 2017.

⁵⁴ רותי קריצמן, "פרדסנים ישראלים בפרדסי מרוקו", "עת הדר", אפריל 2013; עמירם ברקת, "מפוני גוש קטיף מקימים חממות באפריקה", "וואלה! News", 4 ביוני 2006.

⁵⁵ בישראל מציינים את העלייה בייצוא החקלאי המרוקאי לאירופה כאחד הגורמים הישירים לירידה בייצוא ישראלי לשוק זה. ראו: משה גלנץ, "מדוע צנח הייצוא החקלאי מישראל לעולם?", *Ynet*, 5 בינואר 2016; וגם רענן כהן, "נאום יושב ראש חברת

4. שיתופי פעולה אזרחיים

שיתופי הפעולה האזרחיים בין ישראל ומרוקו רבים, עמוקים ומפתיעים ואלה מתאפשרים הודות לשלושה גורמים עיקריים: ראשית, עצמאות החברות האזרחיות בשתי המדינות וחופש הפעולה היחסי שלהן בתוך המסגרת המדינתית ומחוצה לה. תהליכים גלובליים הביאו לעלייה בכוח החברה האזרחית בעולם כולו, כמו גם במרוקו ובישראל.⁵⁶ מחמד השישי מקדם מאז עלייתו תהליכי ליברליזציה של החברה האזרחית במרוקו והיום פועלים בה כ-120,000 ארגוני חברה אזרחית בנושאים כמו קידום הדמוקרטיה, זכויות נשים, רפואה מתקדמת, זכויות אדם, קידום הייצוג האמזיע'י במרוקו, ואיגודי מסחר;⁵⁷ שנית, הקשר והתנועה האנושית יוצאת הדופן שמתקיימת על ציר ישראל-מרוקו ועצם היכולת לקיימה, מעודדות ומשמרות שיתופי פעולה אלה. התיקון לחוקה המרוקאית מיולי 2011, לפיו הזהות העברית היא חלק מהמורשת המרוקאית הלאומית, הקל על פעילות ארגוני חברה אזרחית בתחומי היהדות במרוקו, וזו תופעה שלא רואים כמותה במקומות אחרים בעולם הערבי והמוסלמי; ושלישית, קשרי התפוצות בין המדינות ובמסגרת התפוצות המרוקאיות בעולם, המבוססים על זהות וערכים מרוקאים משותפים. מרוקו וגם ישראל מטפחות קשר חזק ביניהן לבין התפוצות שלהן ברחבי העולם ובעצם מקיימות ביניהן "קשרי תפוצות". במרוקו, תפיסת הלאומיות כזהות-על, מכילה, העומדת מעל לכל יתר הזהויות, מאפשרת לעם המרוקאי ליהנות מתחושת שותפות ושייכות חזקות במיוחד. כלומר, במרוקו האזרח הוא קודם כל מרוקאי, רק אחר כך באות הזהויות האתניות, הדתיות והאחרות. בנוסף, הזהות המרוקאית עוברת מדור לדור, מה שהופך את הישראלים ממוצא מרוקאי מדור שני, שלישי ורביעי למרוקאים לכל דבר ועניין, והם אף זכאים לבקש אזרחות מרוקאית.

שיתופי פעולה אזרחיים בין מרוקו וישראל בולטים במיוחד בתחומי הפעילות הבאים:

שימור המורשת היהודית-מרוקאית - במהלך השנים האחרונות שופצו וחודשו אתרי מורשת יהודיים רבים ובכלל זה בתי כנסת, בתי קברות, בתי ספר יהודיים, ורחובות המלאח (הרובעים היהודיים). גורמים רבים שותפים למפעלי השיקום של אתרי המורשת היהודיים ובהם גם מלך מרוקו,⁵⁸ מנהיגים מהקהילה היהודית במרוקו ובתפוצות,⁵⁹ מוסדות וארגוני חברה אזרחית,⁶⁰ וישראלים ממוצא מרוקאי. המורשת היהודית-מרוקאית עומדת בלב שיתוף הפעולה האזרחי בין ישראל ומרוקו, ומאפשרת העמקה של היחסים בהשוואה ליחסי ישראל עם מדינות ערב אחרות. יש שני הסברים משלימים לרצון ולמאמץ המרוקאי לשמר את המורשת היהודית: לפי ההסבר הראשון, במרוקו קיים עד עצם היום הזה רגש עמוק וגעגועים ליהודים שכמעט נעלמו מרחובותיה. זוהי תחושת שותפות של ממש, וחלק מהמרוקאים אף סבורים שהיהודים עוד ישובו למרוקו וכי עזיבתם הייתה טעות. על פי ההסבר השני, שימור המורשת היהודית מרוקאית נובע משיקולים פרגמטיים, מתוך רצון לשפר את דימוי מרוקו בקהילה הבינלאומית ובמערב. זאת, כדי לשפר את היחסים עם האיחוד האירופי ולגייס את הלובי היהודי בארה"ב לטובת שמירת האינטרסים המרוקאיים באזור הסהרה.⁶¹

חילופי משלחות - בשנים האחרונות אנו עדים לחילופי משלחות רבים בין מרוקו וישראל במגוון תחומים. משלחות ישראליות ביקרו במרוקו במסגרת סיורים לימודיים, חלקן אף בעלי אופי חברתי ופוליטי וכללו מפגשים עם פוליטיקאים ובעלי תפקידים רשמיים במרוקו. משלחות ממרוקו פוקדות את ישראל מספר פעמים

[השוק הסיטוני דאז רענן כהן](#), "תוצרת הארץ: שוק סיטוני לישראל בע"מ", 2013.

⁵⁶ "The Future Role of Civil Society," *World Economic Forum*, Jan 2013.

⁵⁷ Vish Sakthivel, "Beyond Islamists and Autocrats: Morocco - Prospects for Civil Society," *The Washington Institute for Near East Policy*, 2015; Essaadi Mostafa, "Civic Freedom Monitor: Morocco," *ICNL*, 1 June 2017.

⁵⁸ מלך מרוקו, מחמד השישי, נוכח בטקס חגיגי עם סיום השיפוץ בבית הכנסת אטדגי בקזבלנקה: "[יש הרבה כבוד](#)", דבר ראשון, 21 בדצמבר 2016; מחמד השישי מבקר ברחובות המלאח של מראקש, לאחר החזרת שמות הרחובות לשמותיהם המקוריים בתקופה שבה חיו בהם יהודים: "[Historic Jewish Neighborhood in Marrakech to Have Original Name Restored](#)," *Haaretz*, 5 January 2017 "[Complete Restoration of the Slat El Fassiyne Synagogue](#)," *Aladdin Project*

⁵⁹ ראוי לציין את מר אנדרה אזולאי יועץ בכיר למלך, סרז' ברדוגו - נשיא הקהילה היהודית במרוקו, ג'קי קדוש - רב הקהילה היהודית באזור מראקש ואסווירה, סימון לוי ז"ל אשר פעל רבות בתחום ועוד.

⁶⁰ ארגון "מימונה", פועל ברחבי מרוקו בקרב בני הדור הצעיר במרוקו, שאינם מכירים את המורשת היהודית, ראו: עינת לוי, "[קזבלנקה: דברים שרואים מאן](#)", *הפורום לחשיבה אזרחית*, 18 ביוני 2017. "[מוזיאון יהדות מרוקו](#)", שבקזבלנקה, הראשון שהוקם במדינה ערבית, המהווה גשר ואבן שואבת למבקרים מרחבי מרוקו, העולם הערבי וישראל.

⁶¹ "[Moroccan Jews Reportedly Protest UN View on 'Occupied' Sahara](#)," *JTA*, 9 May 2016.

בשנה. כך, למשל, במהלך נובמבר-דצמבר 2016 הגיעו לישראל שלוש משלחות ממרוקו בתחום החינוך והתקשורת.⁶² גם בחודש יוני 2018 הגיעו לישראל שלוש משלחות של נציגי חברה אזרחית ממרוקו. דוגמה נוספת ניתן למצוא בתחום הספורט, בדגש על ענף הג'ודו. במרץ 2018, בעקבות הניצחון של תמנע נלסון לוי בתחרות הגראנד פרי באגדיר, התנוסס דגל ישראל בפומבי ואף הושמע ההמנון הישראלי.⁶³ תנועת המשלחות מעוררת דיון נוקב בתקשורת המרוקאית והערבית ותגובות ביקורתיות מצד תנועות אנטי-נורמליזציה כדוגמת "המשקיף המרוקאי נגד נורמליזציה". נכון להיום, תנועת המשלחות הרציפה הפכה את הביקורים ההדדיים לעניין שבשגרה, כלומר קיים מעין "אפקט הרגלה". התקשורת המרוקאית ממשיכה לסקר, אולם התופעה איננה חדשה והביקורת פחות נחרצת.

מוזיקה, קולנוע, ואמנות - שיתופי פעולה רבים בתחומי המוזיקה, הקולנוע והאמנות מתקיימים בין ישראל ומרוקו ברמה האזרחית. אמנים ויוצרים ישראלים ומרוקאים נפגשים על אותן הבמות במסגרת הופעות ופסטיבלים במרוקו וברחבי העולם, כמו הפסטיבל האנדלוסי באסווירה וקונצרט "סימפוניאת" במראקש.⁶⁴ מדי פעם, כפי שקורה כאשר חלה החמרה בסכסוך הישראלי-פלסטיני, מחאתן של תנועות האנטי-נורמליזציה במרוקו גוברת ומעלה את שיתופי הפעולה בתחומים אלה לכותרות. כך התרחש סביב הסרט, "טינע'יר ירושלים – קולות מהמלאח", שיצא ב-2013. הסרט, שצולם במרוקו ובישראל, הוקרן עשרות פעמים במרוקו, בישראל וברחבי העולם. הסרט עורר התנגדויות רבות במרוקו בטענה שמדובר בנורמליזציה, אך למרות זאת, לא חדל לגרוף פרסים ואף הוקרן בערוץ המרוקאי הממלכתי 2M.⁶⁵

חינוך ומחקר - שיתופי הפעולה בתחום זה מתקיימים בין מוסדות חינוך, חוקרים (עצמאיים או מטעם מכוני מחקר ומדיניות), מסגרות התמחות ועוד.⁶⁶ לדוגמה, באפריל 2015 החלה להירקם תכנית לימודים משותפת בנושא איכות סביבה באגן הים התיכון, בין מכללת הגליל שבאזור נהלל, אוניברסיטת אל-אחוויין שבאיפראן ואוניברסיטה האירו-ים תיכונית שבפאס. התכנית כללה שני סמסטרים, האחד בישראל והשני במרוקו. שני גורמים עיקריים אפשרו שיתוף פעולה זה: האחד, העובדה שמכללת הגליל היא מוסד חינוכי פרטי; והשני, שהמיומן העיקרי לשיתוף הפעולה הזה מגיע ממוסדות ופורומים בינלאומיים דוגמת הבנק העולמי, האיחוד האירופי, ארגון הבריאות העולמי, והתכנית לאיכות הסביבה מטעם האו"ם.⁶⁷ שיתופי פעולה בין חוקרים מתאפשרים לרוב הודות לחסות מצד מוסדות אקדמיים במדינות שליטות, דוגמת ארה"ב, קנדה ומדינות אירופה. נושאי המחקר המשותפים עוסקים במורשת היהודית-מרוקאית, יחסי יהודים-מוסלמים במרוקו, זהות האמזיע'ית, פיתוח קהילתי, איכות סביבה ועוד.⁶⁸

בשנים האחרונות אנו עדים גם לתנועת סטודנטים ישראלים ומרוקאים בין המדינות. מספר סטודנטים ממרוקו למדו ועדיין לומדים במוסדות אקדמיים בישראל, כגון אוניברסיטת בן גוריון ומכון הערבה. למרות שאין כיום

⁶² המשלחת הראשונה הגיעה בהזמנת "מוזיאון יד ושם", וכללה אנשי חינוך, שהגיעו להשתלם בתחום לימודי השואה במטרה ללמד את הנושא במרוקו. המשלחת השנייה הגיעה בהזמנת משרד החוץ וכללה עיתונאים, במטרה לשפר את תדמית ישראל בתקשורת המרוקאית. והשלישית בהזמנת "תנועת תיקון" וכללה פעילים חברתיים, במטרה לעודד התקרבות בין ישראל למרוקו. ראו: Herb Keinon, "Is a Growing Interest in Israel on the Rise in Morocco?", *The Jerusalem Post*, 30 November 2016; הכנסת, "פעילות בינלאומית בכנסת ה-20", אתר כנסת ישראל, 30 בנובמבר 2016.

⁶³ עינת לוי, "אפקט ההרגלה: למה החרם על ישראל נכשל במרוקו", *מעריב*, 22 במרץ 2018.
⁶⁴ באוקטובר 2016 התקיים באסווירה פסטיבל מוזיקה אנדלוסית. לאורך השנים לקחו בפסטיבל זה חלק אמנים ישראלים-יהודים כמו נטע אלקיים, צ'יקו בכר, אלעד לוי, ועוד. בדצמבר 2016 התקיים במראקש קונצרט "סימפוניאת", שלקחו בו חלק זמרים ויוצרים מישראל, פרוייקט שזכה לסיקור תקשורתי בערוץ מרוקו הממלכתי 2M: "Symphoniat" Project - Morocco - 2M Mag Report, *YouTube*, 21 April 2016.

⁶⁵ כולל התנגדות מצד שר התקשורת המרוקאי שהחרים לגמרי את פסטיבל הסרטים הלאומי בטנג'יר שהתקיים ב-2014 לאור השתתפות הסרט. להרחבה ראו: עינת לוי, "טינע'יר-ירושלים: סיפורה של זהות מורכבת", *הפורום לחשיבה אזרחית*, 5 בספטמבר 2013; וגם: Karima Rhanem, "Kamal Hachkar: 'Muslim-Jewish Coexistence Should Be Taught in Moroccan Schools'", *Morocco World News*, 26 June 2013.

⁶⁶ תכנית "GLOCAL" מטעם האוניברסיטה העברית, שלחה את מארוה טאהר נאטשה להתמחות בת 4 חודשים באזור מראקש, בארגון *High Atlas Foundation*. בשנת 2017 צפויה לצאת למרוקו, סטודנטית נוספת מהתכנית להתמחות באותו ארגון. לקריאת הבלוג שנכתב על ידי סטודנטית המתמחה בארגון ראו: Marwa Natsheh, "Visiting Akrich and Aboghlo Women's Cooperative: Shared Stories and New Perceptions", *High Atlas Foundation*.

⁶⁷ "Galilee College Puts Peace into Practice", *The World University Rankings*, 16 January 1998.

⁶⁸ מצד החוקרים הישראליים, ניתן לציין את פרופ' משה גרשוביץ (ז"ל), פרופ' ברוס מדי-וייצמן, ד"ר אורית ועקנין יקותיאל, מיכאל לסקר, ירון צור ועוד. מצד החוקרים המרוקאים ניתן לציין את פרופ' מחמד קנביב, ד"ר סמיר בן-לאיישי, פרופ' עומר באום, שזכה ביולי 2017 בפרס על מחקריו מטעם אוניברסיטת בן גוריון ועוד.

סטודנטים ישראלים הלומדים במוסדות אקדמיים במרוקו, החלו בשנים האחרונות להגיע סטודנטים ישראלים למרוקו כדי להתמחות בארגוני חברה אזרחית בתחום הפיתוח הקהילתי.⁶⁹ על אף ששיתופי הפעולה בתחום החינוך אינם רבים, הם מגוונים ועצם קיומם מבטא את הפוטנציאל הרב שקיים לשיתוף פעולה בין החברות האזרחיות של שתי המדינות.

קידום מהלכים מדיניים ויצירת ערוצי דיאלוג בין ישראל, מדינות ערב והפלסטינים - ארגוני חברה אזרחית במרוקו, בישראל ובתפוצות המרוקאיות, מעורבים לעיתים בקידום מהלכים מדיניים ויצירת ערוצי דיאלוג בין ישראל, מדינות ערב והפלסטינים. כך, למשל, בפברואר 2016, נתן מחמד השישי את ברכתו ליו"ר הפדרציה העולמית של יהדות מרוקו, סם בן שטרית, לקדם פגישה בין בנימין נתניהו לבין אבו מאזן. באותו חודש נפגשה משלחת מטעם הפדרציה עם אבו מאזן ומשלחת מטעמו ברמאללה.⁷⁰ לא מדובר בתקדים, אלא בהמשך של מגמה, שהחלה בשנות ה-70, במסגרת הקמת תנועת "זהות ודיאלוג", אחת הקבוצות הראשונות במרוקו שקראו למשא ומתן ישיר בין ישראל לפלסטינים.⁷¹

ה. ישראל, מרוקו והסכסוך הישראלי-פלסטיני

לאורך השנים, מהווה הסכסוך הישראלי-פלסטיני מעין תקרת זכוכית שמגבילה את מימוש פוטנציאל היחסים שבין ישראל ומרוקו. למשך תקופת זמן קצרה בלבד, כאשר התרחש תהליך שלום ישראלי-פלסטיני משמעותי בשנות ה-90, התחממו היחסים בין המדינות.

על אף הידידות הישראלית-מרוקאית, מרוקו תומכת במאבק הפלסטיני להקמת מדינה פלסטינית לצדה של מדינת ישראל. מחויבות זו נובעת מהיותה של מרוקו חברה בליגה הערבית ובארגון המדינות האסלאמיות. למעשה, המלך חסן השני, הוא שקידם את החלטת פסגת הליגה הערבית מאוקטובר 1974, שהכירה באש"ף כנציגו הבלעדי של הפלסטינים. כמו כן, מאז 1975 מכהנת כאמור מרוקו כיו"ר ועדת ירושלים בארגון המדינות האסלאמיות. מכיוון שסוגיית ירושלים עומדת בלב כל משא ומתן ישראלי-פלסטיני, תפקיד זה מטיל על מרוקו אחריות ויכול להפוך אותה לרלבנטית.⁷²

הקשר בין מרוקו לסכסוך הישראלי-פלסטיני נובע גם מיכולתה לשמש מתווכת, הודות לניטרליות היחסית שלה, להיותה נקודת מפגש בין מזרח ומערב, ולאמון שמביעים בה הצדדים לסכסוך. בזכות כל אלה, זכתה מרוקו להיות שחקנית מעורבת בתהליכי השלום. עניין זה היה חשוב במיוחד לחסן השני, שפעל לחזק את מעמד מרוקו כמתווכת בסכסוך הישראלי-ערבי והישראלי-פלסטיני. במהלך המשא ומתן בין ישראל למצרים הייתה זו מרוקו שסייעה ואירחה את הפגישה ההיסטורית בין שר החוץ הישראלי דאז, משה דיין, לבין סגן ראש ממשלת מצרים, מוחמד חסן אל-תוהאמי. מרוקו אף אירחה את ועידת הפסגה שהתקיימה בפאס בספטמבר 1982, ובה הוצגה "תכנית פאס" להסדר מדיני במזרח התיכון.⁷³ המעורבות המרוקאית באה לידי ביטוי גם במסגרת תהליך אוסלו. מרוקו נכנסה לתמונה לאחר שהתהליך היה כבר בעיצומו והפכה משמעותית יותר לאחר ביקור רבין ופרס ברבאט בספטמבר 1993. באוקטובר 1994 אף אירחה ועידה כלכלית ("ועידת קזבלנקה"), בה הוכרז על סיום החרם הערבי על ישראל.⁷⁴

⁶⁹ המתמחים שוהים במרוקו מספר חודשים וזוכים לליווי מצד הגורם השולח בישראל והארגון שבו הם מתמחים במרוקו. לאור רגישות הנושא, ומחשש שהסטודנטים הישראליים והמרוקאים עלולים להוות יעד לתקיפות מצד תנועות אנטי-נורמליזציה, מנעתי מלחשוף פרטים מלאים בנושא.

⁷⁰ הפגישה בין סם בן שטרית ונציגיו לבין אבו מאזן ונציגיו התקיימה בפברואר 2016 והשתתפו בה 20 שרים מהרשות הפלסטינית. להרחבה ראו: [Raoul Wootliff, "Morocco's King Dispatches Jewish Aide to Push Israeli-Palestinian Talks," The Times of Israel, 15 February 2016.](#)

⁷¹ גדעון לוי, "התובנות שגילה גדעון לוי מהביקור במרוקו", הארץ, 30 באפריל 2010.

⁷² עדות לתפקיד זה באה לידי ביטוי במסגרת החלטות גופי אסלאמיים שונים, כדוגמת ועידת שרי החוץ ה-37 של "ארגון המדינות האסלאמיות", שהתכנסה במאי 2010. [פרוטוקול הישיבה](#) כלל את סעיף 17 (עמ' 10) ובו הודגש תפקידה של מרוקו: "Affirms its support for the efforts of His Majesty King Mohammed VI, Chairman of Al Quds Committee, in supporting the City of Al Quds Al Shareef, in preserving its Arab and Islamic identity and in supporting the steadfastness of its in confronting the Judaization attempt they are faced with".

⁷³ מחבר לא ידוע, "תכנית פאס", אתר הכנסת.

⁷⁴ Marvine Howe, Morocco: The Islamist Awakening and Other Challenges, Oxford University Press, 2005; שגב, שם.

ניכר כי מאז פרוץ האינתיפאדה השנייה באוקטובר 2000 והתבססות מחמד השישי בשלטון, מעורבותה של מרוקו בסוגיית הסכסוך הישראלי-פלסטיני הצטמצמה משמעותית. המלך החדש העדיף להתמקד תחילה באתגרי הזירה הפנים-מרוקאית ולבסס את שלטונו מבית. התחזקות הזרם האסלאמיסטי בממלכה, שבאה לידי ביטוי בניצחון מפלגת הצדק והפיתוח בשתי מערכות הבחירות האחרונות שהתקיימו ב-2011 וב-2016, צמצמה את מרחב השיח בנושא הסכסוך הישראלי-פלסטיני. המלך הבין שמבחינה פוליטית, כל דיון ציבורי בנושא עלול לחזק את המחנה האסלאמיסטי ולכרסם בסמכותו. לכך ניתן להוסיף את הקיפאון שמאפיין את הסכסוך הישראלי-פלסטיני בשנים האחרונות וירידת הנושא הישראלי-פלסטיני מקדמת הבמה. חוסר-היציבות במזרח התיכון מאז פרוץ האביב הערבי, לצד שיקולים נוספים, הביאו את המלך להבנה שהביצה המזרח תיכונית והמערכת הבין-ערבית אינן יכולות לספק מענה הולם לצרכים המרוקאים המרכזיים – המשך הפיתוח הכלכלי וחיזוק הריבונות המרוקאית באזור הסהרה. לכן, מרוקו מצמצמת את הפעילות במערכת הבין-ערבית וממשיכה לחזק את הקשר עם אפריקה והמערב. מגמה זו, מרחיקה אותה עוד יותר מענייני הסכסוך הישראלי-פלסטיני.⁷⁵ ניתוח תוכן של נאומי מחמד השישי מחזק מגמה זו. בתקופה שבין אפריל 2012 לינואר 2018, נזכרה ישראל ב-12 מתוך 111 נאומים רשמיים שנשא (כ-11 אחוזים). ב-11 מתוך 12 הנאומים שבהם הופיעה, ישראל הוזכרה כ-4 פעמים בממוצע בכל נאום, לרוב בהקשר שלילי או ניטראלי וללא התייחסות חיובית כלשהי.

הנאום שנשא מחמד השישי ב-29 בנובמבר 2017 בלט בכך שישראל הוזכרה בו 22 פעמים. תשומת הלב המיוחדת התחייבה לאור הכרזת טראמפ על ההכרה האמריקאית בירושלים כבירת ישראל, אירועי כ"ט בנובמבר והיום הבינלאומי לסולידריות עם העם הפלסטיני. מחמד השישי הביע דאגה נוכח הפרת הסטטוס-קוו בירושלים ומצב הפלסטינים. הוא הפציר בישראל להפסיק את הבנייה בהתנחלויות ולחדול מהפרת האמנות הבינלאומיות ואף קרא להתערבות בינלאומית. יחד עם זאת, הוא הזמין את ישראל לחזור לשולחן המשא ומתן, תוך הבעת תמיכה ביוזמת שלום קודמות שמבוססות על פתרון שתי המדינות, כגון מפת הדרכים של הקוורטט ויוזמת השלום הערבית.⁷⁶ מקרה אחר שבו מחמד השישי גינה את ישראל באופן רשמי התרחש באוגוסט 2017, מתוקף תפקידו כיו"ר ועדת ירושלים. באותם ימים התרבו התקריות האלימות בין ישראל לפלסטינים בירושלים, ומחמד השישי שלח מכתב נחרץ למזכ"ל האו"ם ובו יצא כנגד הפעילות הישראלית בירושלים בכלל ובמסגד אל-אקצא בפרט. הוא תאר את הפעילות הישראלית כבלתי מקובלת וכנזו שמנסה לשנות את המצב ולקבוע עובדות בשטח. המלך קרא לקהילה הבינלאומית לנקוט צעדים נחוצים כדי להכריח את ישראל לשים סוף לפרובוקציות מצדה, שעלולות לדבריו להצית קיצוניות, מתח ואלימות באזור כולו.⁷⁷

אנטי-נורמליזציה: תקרת הזכוכית של יחסי ישראל-מרוקו - המשך הסכסוך הישראלי-פלסטיני מצמצם את מרחב שיתוף הפעולה בין ישראל ומרוקו, ואינו מאפשר לשתי המדינות לממש את מלוא פוטנציאל היחסים ביניהן. אחת הסיבות לכך היא פעילות תנועות וארגונים שמתנגדים לנורמליזציה ביחסי ישראל ומדינות ערב. הפעילות של ארגונים ותנועות אלה במרוקו החלה ב-1968, עם הקמת "העמותה המרוקאית לתמיכה במאבק הפלסטיני" הפועלת עד עצם היום הזה. לאורך השנים הוקמו תנועות נוספות, כגון "ארגון הפעולה הלאומי למען פלסטין במרוקו", שהוקם ב-1998, על רקע תהליך אוסלו; ארגון "בי.די.אס מארוק", שהוקם ב-2005 ובראשו עומד ציון אסידון, פעיל פוליטי יהודי-מרוקאי שמתגורר בטנג'יר; וארגון "המשקיף המרוקאי להתנגדות לנורמליזציה", שהוקם בינואר 2013 ומתאם בין מספר ארגונים ותנועות הפועלות בתחום. "המשקיף המרוקאי להתנגדות לנורמליזציה" הוא הארגון המרכזי כיום בהובלת ההתנגדות לנורמליזציה בין מרוקו וישראל, ובראשו עומד ח'אלד סופיאני, פעיל ממוצא אמזעי. ארגון זה ואחרים עוסקים בגיוס תרומות, ארגון כנסים וימי עיון להעלאת המודעות למאבק הפלסטיני, מאמצי לובי בפרלמנט המרוקאי ומחוץ למרוקו, הפגנות תמיכה רחבות היקף במאבק הפלסטיני, והפגנות וחרמות כנגד שיתופי פעולה עם ישראל. כל אלה מצמצמים את מרחב שיתוף הפעולה בין ישראל למרוקו.

⁷⁵ ההתמקדות במדינות אפריקה ובמערב נובעת מתוך תפיסה שאלה הן הזירות שיש ביכולתן לספק מענה טוב יותר לצרכים הפוליטיים והכלכליים העיקריים של מרוקו ולאינטרסים שלה באזור הסהרה. להרחבה ראו: איילת לוי, "[מרוקו: החזרה לאיחוד האפריקני וההתרחקות המתמשכת מהליגה הערבית](#)", *שם*; Aziz El Yaakoubi, "[Morocco, Citing Arab Disunity, Says Won't Host Summit](#)", Reuters, 19 February 2016.

⁷⁶ HM King Mohammed VI, "[HM the King Sends Message to Chairman of UN Committee on the Exercise of the Inalienable Rights of the Palestinian People](#)", Kingdom of Morocco, Ministry of Culture & Communication - Royal Speeches, 29 November 2017.

⁷⁷ Unknown Author, "[OIC Commends Moroccan King's Efforts as Chairman of Al Quds Committee](#)", *The North Africa Post*, 2 August 2017.

לא תמיד ניתן להוכיח קשר סיבתי בין פעולות תנועות האנטי-נורמליזציה לבין היכולת להוציא לפועל שיתופי פעולה עם ישראל. מקבלי ההחלטות במרוקו מנעו מלהודות כי הם מושפעים מתנועות אלו, אשר במקרים רבים השפעתן היא הרתעתית בעיקרה. יכולת ההשפעה הממשית של התנועות משתנה בהתאם לתחומי שיתוף הפעולה. נראה שפעילותן יעילה יותר כנגד שיתופי פעולה דו-צדדיים, גלויים ורשמיים, בעיקר בתחומים המדיני והכלכלי. דוגמה מדינית לכך היא ביטול ביקוריו של פרס במרוקו ב-2010 וב-2015, ככל הנראה לאור מחאת אנטי-נורמליזציה שהתעוררה בעקבות פרסום הביקורים המתוכננים. השפעת ההתנגדות לנורמליזציה יורדת כאשר היא מכוונת לשיתופי פעולה רב-צדדיים שמתקיימים במסגרת פורומים בינלאומיים. כך, למשל, התנוסס כאמור דגל ישראל בוועידת האקלים COP22, שהתכנסה במראקש בנובמבר 2016, על אף מחאת תנועות האנטי-נורמליזציה. אי-הצלחת המחאה נבעה ככל הנראה מהשאפה של מרוקו לחזק את מעמדה בקהילה הבינלאומית ומהמוכנות שלה לשם מחיר עבור הדבר.

בתחום האזרחי, השפעת תנועות האנטי-נורמליזציה אינה קבועה ומשתנה בהתאם להתרחשויות בזירה הישראלית-פלסטינית, במערכת הבין-ערבית ובזירה הפנים-מרוקאית. כך, למשל, קורה לא פעם שהשתתפותם של אמנים ישראלים בפסטיבלים במרוקו מתבטלת בתקופות בהן חלה הסלמה ביחסי ישראל והפלסטינים. מארגני הפסטיבלים חוששים שמא יהוו מטרה למחאת תנועות האנטי-נורמליזציה. לעומת זאת, בתקופות רגועות יחסית, כפי שארע בספטמבר 2017, המחאה כנגד הופעת הזמרת נועם וזאנה בטנג'יר, לא מנעה ממנה להופיע.⁷⁸

השפעת תנועות החרם במרוקו אינה מוחלטת אך בהחלט באה לידי ביטוי בהגבלת שיתופי פעולה שהיו יכולים להתפתח או להתרחב. כוחן המרכזי של תנועות אלו טמון ביכולת שלהן לעצב דעת קהל לאור ההשפעה הנרחבת שעש להן באמצעי התקשורת. מעבר לכך, לתנועות הללו יש לובי חזק מאוד באיגודים המקצועיים (בעיקר של משפטנים), והן מצליחות לגייס את הציבור המרוקאי למחאה אד-הוק כנגד שיתופי פעולה חדשים שנחשפים. בסופו של דבר, הן אמנם לא מונעות את שיתוף הפעולה לגמרי, אך מגבילות אותו ומונעות מישראל ומרוקו לממש את פוטנציאל היחסים ביניהן.

לסיכום, נראה כי מאז עליית מחמד השישי, מרוקו מתמקדת באתגרים הפנימיים המעסיקים אותה ופחות בעניינים הקשורים למערכת הבין-ערבית והמזרח-תיכונית. יחסה לסכסוך הישראלי-פלסטיני מאופיין בהימנעות וזהירות מתמדת. מקבלי ההחלטות במרוקו אינם מרבים להתבטא בכל הקשור לסכסוך, אלא אם כן אין ברירה. מאז פרוץ האינתיפאדה השנייה, הסכסוך הישראלי-פלסטיני מהווה תקרת זכוכית שאינה מאפשרת את מימוש פוטנציאל שיתוף הפעולה בין ישראל ומרוקו, והסיבות המרכזיות לכך הן דעת הקהל במרוקו בפרט ובעולם הערבי בכלל, התומכת במאבק הפלסטיני ובפעילות תנועות האנטי-נורמליזציה. מידת ההשפעה של תנועות אלה רבה יותר כשמדובר על שיתופי פעולה גלויים, דו-צדדיים ורשמיים (שנפוצים יותר עם מרוקו מאשר עם מדינות ערב אחרות). לעומת זאת, שיתופי פעולה חשאיים, רב-צדדיים ובלתי-רשמיים ממשיכים להתקיים ללא הפרעה משמעותית, בהיקף משתנה ובהתאם להתפתחויות פנימיות ואזוריות.

1. סיכום

שיתוף הפעולה הנוכחי בין ישראל ומרוקו הוא רחב היקף באופן יחסי והאינטרסים העומדים בבסיסו חזקים ועמידים. עמודי התווך של שיתוף הפעולה הם בראש ובראשונה הקשר היהודי-מרוקאי שנמשך יותר מאלפיים שנה ושיתוף הפעולה הביטחוני, שהתגבש בראשית שנות ה-60' ונמשך עד עצם היום הזה. שני אלה יוצרים תחושת שותפות אמיתית ומטפחים אמון הדדי עמוק בין הצדדים.

מאז כישלון פסגת קמפ דייוויד ופרוץ האינתיפאדה השנייה באוקטובר 2000, ישראל ומרוקו אינן מקיימות ביניהן יחסים דיפלומטיים רשמיים. ואולם, שיתוף הפעולה ביניהן ממשיך, למרות הקיפאון בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני בשנים האחרונות, אם כי באופן מוגבל. שיתופי הפעולה הבולטים מתקיימים בתחומים חשאיים כמו ביטחון ומודיעין, ובתחומים גלויים ולא-רשמיים כמו תירות וחברה אזרחית. שיתופי פעולה מוגבלים יותר מתקיימים בתחומים רשמיים גלויים, כגון המדיני והכלכלי, בין היתר, הודות לפעילות משותפת במסגרות אזוריות ופורומים בינלאומיים. חזרתן של מרוקו וישראל לאחרונה לפעילות ענפה באפריקה עשויה

⁷⁸ Benjamin Weinthal, "[BDS Morocco Attacks World-Renowned Israeli Singer In Tngier](#)," *The Jerusalem Post*, 10 October 2017.

להצביע על זירה אפשרית נוספת לשיתוף פעולה, אך הדבר מצריך מחקר מעמיק נוסף. התנועה האנושית הגדולה בין ישראל למרוקו והסיקור לו היא זוכה באמצעי התקשורת וברשתות החברתיות בשתי המדינות מייצרים אפקט הרגלה והופכים את היחסים ביניהן לעניין שבשגרה. הסיקור, גם אם אינו תמיד חיובי, מעודד שיח פתוח ואמיץ במרוקו בנושאים הקשורים ליחסים עם ישראל וליחסי ישראל עם המרחב הערבי והמוסלמי. התוצאה היא שהציבור המרוקאי לא מתרגש כבעבר מכל שיתוף פעולה בין מרוקו לישראל. אפקט ההרגלה מצליח בהדרגה להרחיב את גבולות שיתוף הפעולה.

ואולם, מימוש פוטנציאל שיתוף הפעולה בין ישראל ומרוקו תלוי בארבעה גורמים מסייעים עיקריים: (1) התקדמות משמעותית וחיובית בתהליך המדיני עם הפלסטינים, שתאפשר הקלה בדעת הקהל המרוקאית וקיום יחסים דיפלומטיים רשמיים בין ישראל ומרוקו; (2) בחירה שקולה של השותפים "הנכונים" למטרה הנכונה, בהתחשב במאפייני הפוליטיקה והחברה המרוקאית. גורמים רשמיים בישראל בוחרים לעיתים, בלית ברירה, בשותפים שאינם מייצגים את הזרם המרכזי במרוקו. אם ישראל מעוניינת לקדם שיתוף פעולה משמעותי עם מרוקו, השותפים הנבחרים צריכים להיות ממלכתיים וכאלה שיכולים "לספק את הסחורה"; (3) מינוף אוכלוסיות ייעודיות בחברה הישראלית ושילובן במאמצי חיזוק שיתוף הפעולה, ובכלל זה יהודים יוצאי מרוקו ומדינות ערב ואזרחי ישראל הערבים. תרומת היהודים ממוצא מרוקאי מתבססת על תפיסת הלאומיות המרוקאית, לפיה הזהות המרוקאית היא נצחית ועל כן יהודים ממוצא מרוקאי החיים בישראל, נתפסים במרוקו כמרוקאים. כמו כן, ישראל נחשבת לתפוצה המרוקאית השנייה בגודלה בעולם אחרי צרפת; (4) שילוב ראוי בין ערוצי דיפלומטיה רשמית ודיפלומטיה אזרחית-תרבותית, שמבוססים על פעילות משותפת של גורמים רשמיים וגורמי חברה אזרחית במרוקו ובישראל. זאת ניתן לקדם גם באמצעות דיפלומטיה דיגיטלית, שתכלול הקמה וביסוס קהילות משותפות ברשתות החברתיות, סיקור חיובי בערוצי התקשורת, וכמובן בעזרת קיומם של מפגשי פנים-אל-פנים.

אם תצלחנה ישראל ומרוקו לממש את פוטנציאל שיתוף הפעולה ביניהן, הדבר צפוי להניב קשרים נרחבים ועמוקים כעומק השורשים ביניהן, ובכך להראות עד כמה רחוק יכול להגיע הקשר בין ישראל למדינות האזור.

נספחים

טבלה 1: מספר התיירים ממרוקו שביקרו בישראל בין השנים 2008-2015⁷⁹

השנה	מספר התיירים ממרוקו שביקרו בישראל	סך כול התיירים שביקרו בישראל	אחוז התיירים המרוקאים מכלל התיירים שביקרו בישראל
2015	3,200	2,799,400	0.14
2014	3,100	2,926,400	0.11
2013	2,500	2,961,700	0.08
2012	2,300	2,885,800	0.08
2011	2,400	2,820,200	0.09
2010	2,500	2,803,100	0.09
2009	2,300	2,321,400	0.10
2008	2,500	2,559,600	0.10

טבלה 2: היקפי הסחר בין ישראל למרוקו בשנים 1980-2015 (במיליוני דולרים)⁸⁰

השנה	סך כול היבוא לישראל ממרוקו	סך כול היבוא לישראל	סך כול היבוא לישראל ממרוקו	סך כול הייצוא לישראל ממרוקו	סך כול הייצוא לישראל	אחוז היבוא לישראל ממרוקו	אחוז הייצוא לישראל ממרוקו	מאזן יבוא-יצוא שנתי בין ישראל למרוקו ⁸¹
2015	15.6	62,071	0.03	23.0	64,062	0.04	0.04	+7.4
2014	6.6	72,341	0.01	10.6	68,967	0.02	0.02	+4.0
2010	5.2	59,199	0.01	13.2	58,415	0.02	0.02	+8.0
2000	1.6	35,749	0.00	8.4	31,403	0.03	0.03	+6.8
1990	0.0	15,325	0.00	0.0	11,926	0.0	0.0	0
1980	0.0	7,994	0.00	0.0	5,537	0.0	0.0	0

⁷⁹ "תיירות 2015", ש.מ.

⁸⁰ הלמ"ס, [לוח 16.5](#), 2016.

⁸¹ לשם הבהרת הנתונים, מאזן חיובי משמעו שישראל מייבאת ממרוקו מאשר מייצאת אליה.

רשימת המרואיינים:

- ברוס מדי וייצמן, מרכז משה דיין, אוניברסיטת ת"א
- מיכאל לסקר, החוג למזרח תיכון ואסלאם, אוניברסיטת בר-אילן
- ליאור בן דור ויפית עזר, משרד החוץ
- משה צרפתי, מומחה לתיירות ישראלית במרוקו
- יוסי פישר, מומחה תיירות, בעלי חברת Vision Hospitality & Travel
- רפאל בן-לולו, קולנוען
- רוני סבאג, בעל חברה לשעבר לייצור דודים וייצואם למרוקו
- שמעון וענונו, יזם בתחום החקלאות במרוקו
- יזם מרוקאי (בחר להישאר בעילום שם)